

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ XIII

НЕМЦИТЕ И ТЯХНАТА КУЛТУРА В БЕСАРАБИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРИТЕ ТАМ

Галин Георгиев, Валентин Лазаров

Темата

Разнообразните форми на съжителство и взаимоотношения между отделни етнокултурни, религиозни, езикови и пр. групи са особено значима и все по-актуална тема за изследване в етнологията. Този кръг от проблеми има както своите научно-методологически основания в полето на хуманитаристиката, така и множество практически, насочени към днешния ни живот, измерения. Вече толкова време след първоначалните опити в областта на етнологията, изследователската и в по-общ план гражданската и обществена необходимост от изучаването на «другостта» в съвременния свят не е отпаднала. В условията на ускорена глобализация и универсализация – основни тенденции в развитието на човечеството през XXI век – едно от големите предизвикателства се оказва проблемът за културата като множественост от локални различия, граници и форми на взаимодействия.

В съвременната етнологика наука в България и в Източна Европа като цяло, изправена пред смяна на парадигмите и преформулиране на идеи и становища, все повече си пробива път и се утвърждава тезата за културата не като «неизменна система от традиции, ценности, символи, артефакти, принадлежащи на хомогенни общности (вкл. и националната), а като постоянен процес на дефиниране на правилата, с помощта на които хората, общностите, обществата се организират и разграничават помежду си, изграждат образите за себе си и другите» (Лулева 2012: 26¹). Същевременно обаче, възприемайки становището за културата и за традицията като динамични, а не застинали във времето и (непременно) рушащи се в неговия ход феномени, смятаме, че би трябвало те да се разглеждат като исторически обусловени –

включително и в смисъл на хронологически детерминирани явления, съобразно съответната социално-политическа среда, региона и периода, в които функционират (Георгиев 2013 и цит. лит.).

От своя страна изучаването на емигриралите по-далеч общности също се определя като значим проблем в съвременната българска етнологична наука с оглед пренебрегване на темата за националната идентичност от времето на Възраждането до наши дни (Ракшиева 2008: 27). Изследванията сред историческите ни диаспори в Бесарабия, Банат и т.н. стават особено актуални след разпадането на СССР и установяването на демократичните промени, когато се създават условия за по-интензивно общуване, пътувания, обмен на информация, включително и за научно-изследователска дейност. Те са част от «проблематиката за идентичността и малцинствата след падането на комунистическите режими в Източна Европа, породило нова икономическа, политическа и етнокултурна ситуация» (Пимпирева 2009; 2011; 2013), и съответно редица промени в етнологията и като цяло в науката в България и останалите държави от бившия източен блок (Беновска-Събкова 2011: 12).

Обект и цели

Като отправна точка и обект за изследване на взаимодействията, влиянията, но и устойчивите черти и прояви на културата в условията на миграция се спираме именно на областта Бесарабия с нейното многолико в етнически и социо-културен план население, част от което е и една от най-големите и стари български диаспори. Днес в тази историко-географска област, разположена на територията на съвременните държави Молдова и Украйна, се намира най-голямата компактна българска общност в чужбина, формирана през втората половина на XVIII в. и средата на XIX в. (вж. напр. Скальковский 1848; Берг 1993; Титоров 1903; Державин 1914; Дякович 1918; Мещерюк 1965; 1970; Грек, Червенков 1993; Дойнов 2005). Колонията е изградена почти изцяло от източноправославно население, разделено на две различни в езиково отношение групи – българи и гагаузи. Въпреки превратностите на историческата им съдба и до сега те съхраняват специфичните етнически черти на културата, езика, обичаите, песните и легендите, които пренасят от родните места на прадедите си. Заедно с това, разбира се, под влияние на различни фактори – намесата на държавно-политическата и църковната власт, социално-икономическите промени, междукултурната дифузия и т.н. – се наблюдават

редица динамични процеси в културната система на преселниците, в резултат на което в нея се вграждат и множество елементи от чужд произход.

Още при усядането на българските преселници е типично редуването в близост на българоезични и тюркоезични (гагаузки) села или съвместното им заселване в едно селище. Освен това в онези времена и особено по-късно – в периода след Втората световна война – се формират микрорайони и селища с още по-пъстър етнически състав, в който влизат и молдовани, украинци, руснаци, евреи, цигани, албанци и др. В своята многоетнична съвкупност населението на Бесарабия преживява всички историко-политически превратности на XX век – двете световни войни, неколкочкратното преминаване на областта ту към Румъния, ту към Русия, смяната на монархическата власт със съветския болшевишки строй, а в съвременността – прехода към демокрация (срв. Червенков, Грек 1993; Пимпирева и др. 2013).

В периода 2005-2014 г. екип на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН – София проведе няколко теренни експедиции в група български селища от историко-културните области Бесарабия и Таврия. Бяха посетени множество български и гагаузки села в днешните Болградски, Арцизски, Татарбунарски, Тарутински, Саратовски и Измаилски район на Одеска област, в Мелитополски, Приморски и Приазовски район на Запорожка област в Украйна, както и в Тараклийски район в Молдова. Изследванията се извършиха с подкрепата на Фонд «Научни изследвания» към МОМН и са свързани с разработването на два последователни проекта на тема: «Междуетнически отношения: взаимодействия на културите. Българските преселници в Бесарабия. Традиция и идентичност» и «Бесарабските българи в постсъветското пространство – история, култура, политика»². Проведените теренни изследвания са част от няколкогодишните занимания на участниците в екипа³ с културата и традициите на българската общност в Украйна и Молдова в рамките на по-масабна програма на ИЕФЕМ за документиране, изучаване и популяризиране на историко-културните традиции и съвременния всекидневен живот в областите Бесарабия и Таврия⁴.

Трябва да се отбележи, че разработените до момента и предложени от българска страна научни програми засягат, макар и да не акцентират върху това, както тематично, така и проблемно връзките, взаимоотношенията, степента на взаимовлияния, представите едни за други и моделът на съвместно съжителство в исторически и в съвременен аспект между различните групи население в областта

Бесарабия (напр. Пимпирева 2010). В такъв смисъл настоящото етноложко проучване е опит за разширяване и уплътняване на една сравнително дълга, но не съвсем системна и последователна научно-изследователска дейност от страна на български учени сред общността на бесарабските българи и гагаузи⁵ с оглед разпространение на научните изследвания и по отношение на техните съседи – в случая немците и изучаване на формите за общуване и взаимовлияния помежду им.

Известно е, че българи и немци (наред с други етнически групи) съжителстват на територията на Бесарабия до 1941 г., когато по споразумение между СССР и Германия потомците на немските колонисти се репатрират компактно в прародината си. Паметта за съседите на българите от миналото все още може да бъде регистрирана «на терен», макар и конкретните исторически спомени да избледняват. С всяко следващо поколение характерният за образите, знанията и представите от миналото процес на обобщаване, форматиране и представянето им с оглед променящата се социална рамка и ценностите на колектива (Халбваск 1996) започва да доминира. Самото название «немци», което се утвърждава и което постепенно покрива/«скрива» първоначално диференцираните по етнически, езиков и професионален признак няколко групи немскоговорящо население на територията на днешна Южна Украйна (напр. Лях 2005 и цитираната литература⁶), ясно говори за тези тенденции.

Тук целта не е да се изследват самите немци и тяхната култура в Бесарабия⁷, а на базата на събраните основно в български селища от този район теренни етнографски материали да се проследи погледът на българите спрямо тях: да се изяснят някои страни от общуването между двете групи и специфичния характер на връзките и представите им едни за други, а също така да се представи поне в штрихи проблемът за това кое в културата е податливо на чужди влияния и изменчиво и кое не е; кои са механизмите, които обуславят адаптацията и взаимодействието между културите в изучавания район, но и възприемането им като граница; кога и как тя се пресича и кога остава непреодолима?

Както пише А. Лулева, преди всичко «концепциите за диаспората се интересуват и поставят акцента върху колективната идентичност, нейното съхранение, предаване, опазване». Често, въпреки разпокъсаността на нацията, тя се представя като обща и неизменна във времето (Лулева 2012: 348-349). Поставената тук тема не просто засяга проблематиката за динамиката в културата и идентичността на диаспората, за стабилността и промените в условията на мигра-

ция, както и за културните взаимовлияния. Чрез нея може ясно да се разкрие дуалният (в някои случаи множествения) характер на същностно-определящите за културната традиция процеси, да се очертаят параметрите, посоките и начините, по които те протичат, т.е. да се набележат сегментите, онези сфери или по-точно механизми на културата, играещи ролята на граница – в едни случаи стабилна и непреодолима, а в други – гъвкава, динамична и лабилна (срв. Барт 2006: 18-19). В този смисъл ще се съгласим с приведеното от А. Лулева становище на Р. Дженкинс за детската болест на антропологията, а именно – «етнографско описание на всекидневния живот, което го конструира като специфичен локален свят, като «мозайка от откъснати една от друга културни разлики, вместо като мрежа от свързани помежду си и преплетени културни вариации» (Лулева 2006: 50). Тук бихме добавили обаче, че в определени случаи и по-точно съобразно различните условия, среда и периоди на изграждане тази мрежа може да бъде по-гъста, плътно изплетена или пък на места да се прекъсва.

Изследвайки общностите и границите в района на южното българско черноморие, А. Лулева пише за огромната роля на научния дискурс в процеса на определяне характера и промените в отношенията между различните общности и границите между тях не само в този регион, но и навсякъде другаде, тъй като «етническите идентичности не са само исторически създаден конструкт, но и конструкт на изследователите, който има обратно влияние и въздействие върху съответните общности» (Лулева 2006: 52). Без съмнение, такова отражение е особено допустимо в случаите, които разглеждаме тук. Поради факта, че немците напускат масово Бесарабия и едната страна в общуването и взаимовръзките, които искаме да очертаем, вече не е «на лице», не е действащ фактор в местната етнокултурна ситуация, навярно изграждането на представите и знанията за нея, на цялостния ѝ образ ще бъде все повече въпрос на търсене, интерес и доверие или не към специализирани научни кръгове и институции и резултатите от техните проучвания. Във всички случаи позоваването на техните компетенции ще са по-чести, а това неминуемо ще определя и степента на въздействието им.

В следващите редове ще обърнем внимание на тези взаимовлияния от по-друг ракурс, но все във връзка с работата на изследователя и методите, с помощта на които той може да разбира културата, както и съответно да ѝ влияе. Става дума за теренните проучвания, които освен всичко друго, са и поле за непосредствени контакти и за обмен на информация, мисли и чувства.

Теренните изследвания като индикатор за културата

Тук е мястото да се изтъкне, че макар и проведен по едно и също време, в едни и същи селища, а в някои случаи при едни и същи информатори, теренно-изследователският опит на двамата автори в Бесарабия разкрива по различен начин темата за немците и тяхната култура, за влиянията и взаимоотношенията им с българите от района. Свързаните със земеделието, животновъдството, занаятите и стопанските дейности сфери, по които работи В. Лазаров, като че ли много бързо показва ролята на това население по отношение на поминъка и технологиите в изучаваната област. Информаторите-мъже, които той специално подбира и разпитва като по-вещи в стопанските проблеми също «разполагат» с повече памет или по-точно казано в много по-голяма степен са настроени за разговори около бившите съседи на българите и контактите с тях в миналото. В преобладаващата си част респондентите-жени на Г. Георгиев, както и темите, по които той основно работи – семейна обредност и празнична система, песенна и инструментална традиция, мироглед и пр., много по-рядко предполагат «чуждото» присъствие, камо ли на немците-друговерци, които остават извън кръга от брачни партньори и от участниците в семейните и общоселски тържества и ритуали, т.е. извън вътрешната културна рамка на общността, актуализираща «своето», «родното», «българското» в сравнително устойчив вид за дълъг период от време⁸. Тук едва ли попадат само едни и същи форми и елементи на културата, но при всички случаи техният състав и функции гравитират към определени нейни сфери, докато други части от нея се оказват по-податливи и приспособими по отношение на «чуждото».

Разбира се, трябва да се има предвид и това, че процесите на изменчивост и динамика засягат не просто отделните културни дялове, действайки «на парче». По-скоро те пронизват културната тъкан и остават по-незабележими или по-трайни следи, оформяйки цялостния ѝ облик по нов начин, моделирайки я наново. В такъв смисъл особено важни се оказват малките, но лесно забележими и показателни разлики в цялостния начин на живот и манталитета в българските селища от Болградски район например, където те са компактно разположени, със стабилни социокултурни модели на поведение, нрави, обичаи и пр. и селата в останалите райони (Тарутински, Арцизски и Саратовски), където пък българите са съжителствали непосредствено с намиращите се в близост множество немски селища. Така например, прословутото гостоприемство на българите в Бесарабия – една тяхна

традиционно-неизменна черта, на която сме ставали свидетели всеки път по време на нашите теренни проучвания в областта, се проявява по своеобразен начин. В повечето болградски села може да се види изнасяне на маса и навън дори, отрупването ѝ с всичко, с което в момента стопанинът разполага и може набързо да достави, докато в с. Бургуджий, Арцизки район попаднахме на случай, когато всичко бе обмислено, прецизно разчетено и деликатно-целенасочено – с порция за всеки, който е седнал на масата, без включване на останалите присъстващи, тъй като те не са били предвидени и пр. Подобни различия може би щяха да убегнат от окоото ни, ако не бе налице и «емик» отношението, «вътрешната» оценка на наш събеседник от с. Делжилер, Татарбунарски район, който изказа предположението, че подобен етикет в съседното с. Бургуджий вероятно се дължи на силното немско влияние сред жителите му в миналото.

По такъв начин още непосредственият теренен опит ясно свидетелства както за сферите на контакт, така и на културна изолация между българи и немци. Интерпретирането на темата както от по-възрастните ни респонденти, които имат своите живи спомени за времето преди 1941 г., така и от някои по-млади, чиито знания са им предадени и разказани; от мъжете или жените информатори и то понякога по различен начин; от хора, проявяващи особен афинитет към нея и пр., определя нейното значение като своеобразен индикатор за степента, силата и механизмите на пропускливост – въобще за състоянието на взаимопреплетеност на културата в условията на миграция и на полиетническо и разноезично обкръжение.

Присъствие на темата в науката

Трява да се подчертае, че проблемът за присъствието на немците сред останалите групи население в Бесарабия и взаимоотношенията помежду им е бил обект на внимание още в най-ранните изследвания за района. Почти всички автори, които се спират на историята на заселването на колонистите в тогавашната Руска империя и техните култура, език, обичаи и нрави се спират на тази тема, а някои и специално я разработват. Тук трябва да открия имената на А. А. Велицин, В. Клудт, А. А. Клаус, А. Скалковски, Г. Писаревски, Й. Титоров, Н. Державин и пр.

Както отбелязват редица съвременни изследователи, в по-ново време и най-вече след 90-те години на ХХ в. научният интерес към немските заселници в Руската империя нараства значително, а заедно

с това се множат и гледните точки към тяхното място и ролята им в историята и културата на отделните области, където те са живели и/или понастоящем обитават по-компактно (срв. напр. Бобылева, Толстых 2010; Беликова 2011; Каненберг-Сандул 2014). Тук нямаме възможност, а това не е и задачата на настоящото проучване, да бъдат проследени подробно всички тези възгледи и постановки. Важно е да се отбележи обаче, както пише Е. Лях, утвърждаващата се в изследванията по-обща методологическа насока, че «понастоящем да разбереш себе си е възможно само при съпоставка с другите, да опознаеш даден народ може само чрез изучаване на взаимодействията му с други народи» (Лях 2005).

«Сборная СССР». Немските колонии днес – огледало на междуетнически взаимовлияния и културни промени

Макар и с риск за известно отклонение, тук ни се струва интересно да отбележим някои от преките ни впечатления за вида, състоянието и културата на селищата – бивши немски колонии в Бесарабия и за тяхното население днес. Тях успяхме да посетим по време на теренните проучвания, за които става дума по-горе. Като цяло те са проучвани изключително рядко от етнологии (както от България, така и от другаде), въпреки че там понастоящем живее предимно българско и гагаузки население. Селищата, в които екипът ни извърши проучвания, са: Горна и Долна Албота, Софиевка в Тараклийски район, Молдова, както и Красное и Ложанка в Тарутински район, Украйна.

Процесите на вътрешни миграции, размествания на разнородни групи хора и пр., в резултат на които се формират тези села в своя днешен вид (напр. Шорников 2012), дават възможност да се проследи състоянието и развоя на културата им в сложна икономическа, социална и етническа среда. След 40-те години на XX в., когато бесарабските немци се репатрират в Германия, селата се населяват с хора от други близки и далечни краища – най-вече с българско и гагаузки население от Болградски район в Украйна и Тараклийски в Молдова (а именно от селата: Чийший, Нови Троян, Пандъклий, гр. Тараклия и пр.); с украинци чак от западната част на страната и др. Процесите на мигриране продължават до 70-те и 80-те години на XX в. (Вединчар, Георгиев, Лазаров 2009).

Като своеобразен тип нови селища със смесено население, посетените села предлагат по-различен модел на историко-културно развитие, «съчетание» на разнообразни традиции, езици. Макар

«чуждите» влияния и вмешателства да са характерни и за старите, образувани преди около 200 години български колонии, то степента на запазеност и хомогенност на етническата традиция и самия процес на етнокултурна транслация при тях е далеч по-стабилен. От друга страна, в миналото и особено в наши дни проблемът за изявата на етническа идентичност и свързаните с това взаимоотношения и взаимовлияния между различните общности, езици, традиции и т.н. в новообразуваните смесени селища е особено значим и актуален във всекидневния живот. В тези села често може да се чуе изразът, че те представляват «един малък Съветски съюз» или «сборная СССР», като на някои места се срещат представители на над 10 националности (например с. Красное, Тарутински район в Украйна).

Почти всяко лято от Германия в бившите немски колонии пристигат техни бивши жители или наследници на хора, които са живели тук (напр. Щербакова, Т.). Понастоящем съществува организация на бесарабските немци в Германия, организират се посещения в Украйна и Молдова, поддържат се контакти със селищата, където е имало немско население. Потомците посещават родните си краища, издирват (старите места на) къщите си и гробовете на своите близки. Често пъти посещенията на бесарабските немци, които преди години са тръгнали от родните си места в Бесарабия, са придружени от концерти на местните самодейни колективи към Домовете на културата в селата, програми в детските градини, училищата и т.н. В последно време някои от представителите на местните институции (например в с. Казба (дн. Ложанка) и с. Красное) се ангажират в съвместни проекти с потомците на немските колонисти и хранят надежда за по-интензивни и ползотворни бъдещи контакти в различни сфери от стопанския и духовния живот на своите селища (АИЕФЕМ, № 779-III).

Почти навсякъде в бившите немски колонии са изградени и поставени паметни плочи с надписи, в които са упоменати годината на създаването им, етническият състав на населението и пр. Паметта за миналия живот в тези селища и за немското присъствие в тях се поддържа и от двете страни – и от потомците на бившите немски заселници, и от сегашните им жители, но напълно разбираемо първите са по-активните и значими участници в този процес.

Завършвайки тези бележки, бихме могли да кажем, че се очертава следния паралел. Несъмнено в нашето съвремие бесарабските немци изиграват благотворна роля за възкресяването и поддържането на паметта за бившите свои колонии, както и за подпомагане състоянието и бъдещото развитие на тези селища (особено с оглед

ситуацията в Украйна и Молдова в постсъветско време). По същия начин в миналото на преден план изпъква важното място на немските колонисти като носители и проводници на модернизационни елементи и редица промени в културата на останалото население в Бесарабия⁹. Тези по-общи и предварителни наблюдения всъщност поставят въпроса, както вече отбелязахме, за това **до каква степен процесите на взаимоотношения и взаимовлияния могат да се определят като общоцивилизационен избор или са конкретни етнокултурни заемки и в какво съотношение тези явления присъстват в разглежданите тук случаи и определят техния характер?**

Немцити бяха богати, те държаа многу зимя, багачи се, бедни май, чи нямаши. Социално-икономически граници.

Представата за немците се гради върху широко разпространеното мнение, че те са по-богати, а като причината за това респондентите почти винаги изтъкват притежаването на много и по-хубава земя. За предимството на немците в стопанско и икономическо отношение сред останалите групи, включително българите, както и в сравнение с местното молдовско и украинско население в Бесарабия, често се сочи фактът, че *«тъя съ на първити миста и населили убавити... Арцизь, Стария Шампаноз, Новосьоловка...»* (АИЕФЕМ, № 779-III: 83). Едва на следващо място се говори за опита и познанията, които немските колонисти притежават, за реда и дисциплината, които са царили в техните селища и т.н.

Както повечето ни респонденти, така и Мария Афанасиевна Шишкова, 82 г., от с. Чумлекьой (дн. Виноградное), Тарутински район, твърди, че немците били по-богати, защото: **«Ас ви казвѣм, зимятъ, по-жирна, дохуѣ гулям имаа»**. Но на въпроса – «По-работни ли бяха, та са по-богати?», тя отговаря: *«Ут българити..., как дѣ кажѣ, немцити по-умни бяхъ,..»*. Отговорът на следващия въпрос – «Но защо немците са настанени там, а те тук?» – се «завърта» все около становището, че немците идват по-рано и са си избирали местата, на които да се заселят: *«За коту те си вѣйбраха, богатѣтъ зимя пѣк на нас остаиа по... Които душле (по-рано – б.а.) си вѣйбрали зимятъ, значи те порану дудеа»*. (А дали царят им е давал по-хубавите земи?) *«Тя царица, ...залегналъ зѣ немцити, трябвѣ да ѝ немка наверно»*, заключава респондентката (АИЕФЕМ, № 779-III: 17-19).

Разказът на друг наш респондент – Николай Илич Мераджи, р. 1926 г., от с. Дивитлий (дн. Делень), Арцизки район, допълва казаното

по-горе: «Ну, ний тука българити бяами бедни, булишинство бедни... Имаши и хазяева в нас, пък у тях синкити багачи... Ублякън къкту трябъ, папашойници, кукуруза, стара рана... Нащи оръ прикупувът дъ карът чак ф Килия..., тука, дету и Дунава, нашти оръ купувът (от немците, б. В.Л.), чи дъ заработат някя купейкъ... Той шъ гу земи, примерну, 1 рублиа килоту, пък там шъ имаши ощи пулувина рублиа... Имаши пидисе килуметръ ду Килия... – шъ има дъ съ припитай симятъ..., бедин» (АИЕФЕМ, № 779-III: 84). В сравнение с българите, изтъква същият информатор, немците много рядко са ходили сами да продават зърно, «щоту той има, чи уже ни знам. Ко дъ прай, той си сиди дома, пък той бедниъ кара, дубивъ конити, каруцътъ, дъ му устани один чувал или два...» (АИЕФЕМ, № 779-III: 84). По думите му при немците зърното «ни съ кунчавъши... То съ заварвъ... Старуту с новуту и прудаветъ, имът зимя многу...». Същият информатор посочва и още един фактор за богатата реколта у немците, който вече отпраща към разлики в подбора и притежаването и на други сортове култури в сравнение с българите: «Миш, къту нямъш с кво дъ гу сеши, сеши квоту имъш – ичумик, кукуруза, а пък немцити избираа сорти и саяа и затва и съ замognaа, и багачи, и си прудължаваа тъй». [...] Оттук и извежданите, често сочени за непреодолими, социално-икономически граници между българи и немци: «Кък нямъ дъ и различну. Бедния, коня му слаб и плугъ му, коня ни мой дъ навий, шъ урѣ примерну, е тъй е... Пък той 4 коня, трайник¹⁰ и дълбоку трийси сантимма, гату прай нъ пар¹¹, израбутену и канечну, уражая други... И сорта убавъ, а чи израбутенъ и почвътъ убавъ...». Примерът с граха в изказването на този информатор сочи, че в сравнение с българите немците са сеели по-различни и повече култури и че някои от тях по-късно те взаимстват и също усвояват: «По-напред май ни ползваа нашти ора такова... гарох. Немцити имаа... ут тука зимаа симина и сеаа, ама малку, нашти ора малку...» (АИЕФЕМ, № 779-III: 85).

Някои информатори – най-вече от с. Делжилер, Татарбунарски район, Украйна, специално отбелязват различията в режима на работа и организацията на труда по време на жътва при българи и немци, изтъквайки, че въпреки по-краткия трудов ден, производителността у немците била по-голяма: «Немиць... Ни съм била, ми чувам тъй приказвът. Казват так. Слънциту не е заседналу, начит той кунчава сичкатъ рабута. Ут къръ си идат, харманя дажи съ кунчавъ, гату вършът. И нъ пътя сидът, казва. Койту закъсней, начит те му съ смеят. (Казваш, че немците като зайде слънцето сядат на улицата, а българите тъй ли правиха?) «А, българти ду темну рабутът». Думите на баба Донка – Стоянова Домника Дмитровна, р. 1932 г.,

потвърждава и Иван Михайлович Златов, р. 1939 г. от същото село: «У нас парядукъ във селту бил такъва: Сабалян – слънциту, гату изгрявъ удам, кулата трябва дъ си иди пълнъ със кусинина. Уже дъ уляя у селу. Рядум, има тука нимаецки калонии, немцити пък на абарот. Нащи уже си идът, пък немцити удам утьоот дъ тварят кусининтъ. А пък у нас бяло тый, чи ку е по-късну, уже срамута на тоо чуляк, на тоо хазяан». Друг респондент от с. Делжилер – дядо Иван Узун, р. 1921 г., разказва следното: «Немцити имаа пу пятнайси коня. Ну, то кон – кон! Пучти зърну идът съдял. Той четири коня, плугъ тритак. Те си рабутя мястту...! Сичкуту исянтъ гу изурат на угар. Дваяк, турнал пет коня. Той гу уре на трийси сантимета али пойчи. Ми де там уружай няма да има?! Вали дъждуд – пупивъ вудатъ надолу. Сняк има – влагътъ утивъ на долу. Куту не е изурану – цемент. Тя влагътъ ни утивъ, ами тя съ истичъ. Те зимаа уружай, опасну зимаа».

Като причина за изтъкване на богатството у немците – и поспециално притежаването на много и хубава земя – трябва да се отбележи факта, че те са нямали много деца – обикновено един, най-много двама сина. Това обстоятелство според респондентите обяснява защо земята при тях не е толкова раздробена. Тук са особено показателни думите на Евгения Николаевна Димова, р. 1926 г., от с. Делжилер: «Дажи немциъ кату умре жана му, той зима на брат си жана му за жана, да. ... Щоту дъ ни съ пръскъ хазяйствуту. Начит тава, тя уже ша гледъ негуйти дица, щоту те братуйти му. Коту има той хазяйству, дъ ни бый нъ чуждити».

Коня ти слаб, пък той конити му дзверуви. Стопанско-битови граници.

Освен повечето и по-богатата земя, по-добрият и модерен инвентар, различните сортове земеделски култури и пр., в изказванията на респондентите за немците и техните специфични стопански навици, неизменно присъстват породистите им, едри и добре охранени коне: «Немцити вулови ни държаа, тей кони дзверуви». По думите на Н. Мераджи: «По-йедри, канечну, и жирни, питайтъ съ със ляп. Пък в нас карьер, селуту рядум, шахти... камъни дубивът... и оди с камъни, прилагъ нъ немци, пък зимъ зъ коня. Ку си си купил... той гледъ и сиямъ дъ нарани, а чи гледъ и коня дъ нарани. А пък тейнити... на идин ляп» (АИЕФЕМ, № 779-III: 84-85).

С по-добрата и богатата земя понякога се обяснява и наличието на по-добри животни, особено коне. Често се изтъква фактът,

че всичко зависи от това с какво и как ще ги храниш. В немските села, по думите на М. Шишкова, *талоката*¹² била хубава: «Ами чи канечну, тяхнџта зимя..., имаха талоки, талокъ съ казва начит, пуста зимя ... пасат начит удоволь, пък нашии стържат е таме, гури немъши, трапища, стържи, де шџ бџди по-хубаву». Като дете информаторката едва ли е обръщала особено внимание и е различавала породите. Според нея конете са същите, каквито имали и българите: «Кату нашии, ми по-хранени» (АИЕФЕМ, № 779-III: 17-19). Начинът на отглеждане, условията и по-доброто хранене са имали своето значение, особено в ония времена. Думите на И. Узун свидетелстват за това: «То идин наш купи крава ут немџцџ. Давалџ двайси и пет килуграма... Наш чуляк гџ зел. Той гџ дукарџл. Два день тя му далџ двайси и дџя ужџе, по-малку. Той гџ рани с ина слама и кучалан. Мяналу месџц, нямџ мляку... Утивџ ду хазяинџ: «Хазяин! Що тџй у карова малака нету?!» «А тџ с чем кормиш?! Малака у ясла! Дай макуф¹³, дай бурак¹⁴, дай ярма и малака будџетџ».

Макар и често изтъквани като правило, по-добрите условия и начинът на отглеждане на конете у немците – «Той, коня, га става убаф? Кугату има с ко дџ гу нараниш хубаву» – се допълват и от други фактори. Някои от по-запознатите и наблюдателни наши събеседници съобщават за съществени различия при породите коне, които са притежавали българите и немците: «А-аа, канечну... Той сорта други...».

Вероятно всичко това е определяло и поведението на стопаните на по-едрите и охранени коне, които безспорно са имали по-голямо самочувствие и са се ползвали с престиж и своеобразни «привилегии»: «Те одеа с каруци ф Килия, шџ утбиш, дџ ни му дадџш пџт, и с камшикџ ш`тџ запукџ на пџтя... (Защо?) Да му давџш пџт ут далџеку... Такавџ наџия бяа..., май нисџзнатильнџ... Замогнџт, ужџе и ни падсчитавџ и ония чияк за чияк. [...] «Чак зџ издиватильству нямџши, нуу, насџот за културџтџ, законити примерну, дџ ни му дџдџш пџт, коня ти слаб, пък той конити му дзверуви, опришџ му оприш¹⁵» (АИЕФЕМ, № 779-III: 85).

Ошчукатурины бяхџ и утвџтре. А пък нашии маскџ¹⁶ с кал, прџс, навос, ут кунџту. Различните селища, дворове и жилища.

Повечето респонденти имат представа за това как са изглеждали немските села. Някои от тях са ги посещавали като деца, други са ходили там по-късно, когато техните жители вече са се изселили от Бесарабия. И до днес в българските села от изследвания район се

срещат къщи с т.нар. «немски фронтони» или пък дворове с «немски бурдеи»¹⁷», които наред със специфичния си външен вид, и до сега са символ на качество и устойчивост.

Първоначално, на въпроса, кои къщи и дворове са по-хубави и по-добре уредени, без да се замислят някои събеседници отговарят, че немските са по-добри: *«Кънечну че съ различаваа... Ошчукатурины бяхъ и утвъртре. А пък нашии маскъ с кал, пръс, навос, ут кунету»*. От поясненията обаче става ясно, че днес къщите на българите се различават доста от тези в миналото. М. Шишкова например твърди, че: *«Ами, как дъ кажъ. Те нашии хора си пристроиа къщиятъ, по-хубавички станахъ, пък рану ни беши тъй. Рану бедну селу нашету... Немциити бяхъ по-бугати»*. Но дори и едно дете, каквато е била баба Мария Шишкова тогава, е било в състояние да види и разбере, че и при немците съществува неравенство и че не всички са еднакво богати: *«Те имахъ дажи и със камъши пукрити немциити къщи, имаши. Немциити тожи разни бяа, имаши бедни, имаши и бугати»* (АИЕФЕМ, № 779-III: 17-19).

По думите на дядо Иван Узун от с. Делжилер: *«О-о, те там къщя има пу сто метри дълги. Къщя, саи..., обииш гулямъ багащя там. Храната им – пълну и пълну, и пълну. Картината се допълва от изказването на Н. Георгиев от с. Селиолу, в което различията в устройството на селищното и жилищно-дворното пространство у немци и българи пряко се обвързва с начина им на живот и между-съседските социални отношения: «Данусним, немциити, те, улициити им далеч ина ут друга. Нащи – узки улициити. Закому тряа дъ идиш при съседу. Пък уняа май при съседити ни одът. Той си има сичку. У негу сичкуту вдовль... Къщиятъ им дълги, двуровити им гулеми, пу пол гиктаря и пойча. И в каждъй идин двор – клаянц. Ми, вуда..., красиву. Те избираа такъва зимя, дету най-хубоота вуда, най-хубав уражай дава»*.

Освен по своя външен вид и архитектура, според някои респонденти жилищата у немците се различават от тези у българите и по начина на организиране на строителството им. Макар че като традиционна форма на взаимопомощ меджията е разпространена и сред българите в Бесарабия, нашият събеседник И. Узун я приписва основно на немците: *«Ну, в тях дъ строи някуй. Сичкити утивът. Ут Тъшлъкъ имаши камъни, там вадяа. И за идин-два день и камънти ги има. И къщтъ зъ ина ниделя напраянь. (А българите не съ ли збираха тъй на миджия?) Кромѣ Камчикъ, дету гу върши. Ти беши там, видя ли – къщъ ду къщъ. Сразум съ збярът. Тя нъ пащи»¹⁸. В тях*

– паци. Кату камъни, чи дълги. На миджия. На миджия накритъ. На миджия мажат. У тях тъй. В нас нямъ тъй. (В Делжилер не са ли збираха на миджия?) Рядку беши тъй нъ миждия, правиа».

Очевидно, обаче, много от материалните условия, придобивките и удобствата зависят не просто от имота, а богатството зависи и от човека. Дали дворът и къщата са чисти и подредени, по думите отново на М. Шишкова: «Ами то зависи от хазяина». Според нея и у немците е имало неподредени, мръсни и изоставени дворове: «Ми бивавъ, какту и тука... смотра ут хазяина». На «нашите» хора е било ясно, че богатството и парите на немците идват не само от по-богатата им земя, но и от практикуването на различни други дейности: «Ами... идин немиц праиши чирпицата¹⁹. Мошка, Мошка, мошкуватю чирпица. Накриваа къщятъ» (АИЕФЕМ, № 779-III: 17-19).

Те бая гулями такъу, мастирские у тях, те сичку сами леяа.

Занаяти, технически умения и навици.

Или как се купува нова каруца?

Българите често изтъкват факта, че немците сами са изработвали голяма част от инвентара и сечивата, които използват: «*те сами ги въйработъйват*». В техните села имало много майстори занаятчий – «мастера», които ги правят. На въпроса – «Дали от българските села са ходили майстори да се учат от немците?» – в повечето случаи отговорът е, че много млади момчета са ходили при тях да помагат, да чиракуват и да се учат на занаят: «*Ми, моя брат, старше, покоен, тоже съ учи пък кувач, каруци праи...при тях в Борч, Ярославец Второй*». По думите на М. Шишкова, техните каруци били доста по-добри от тези на българите. «*Конечно...звон такъва имаа, че минава каруцатъ дрънчи, ясну, красиф звон имаа*» (АИЕФЕМ, № 779-III: 17-19).

«*Тва най-страшнугу каруцътъ бяши ранше*». С тези думи започва пространният разказ на Николай Георгиев, р. 1931 г., от с. Селиолу (дн. Холмское), Арцизски район, Украйна, наситен с много и интересни подробности както за стопанския живот на българите и немците по онова време, така и за взаимоотношенията помежду им. Ето защо тук го предаваме изцяло и дословно: «*Кът тий счупянь каруцътъ, ни мойш дъ праиш нишу. (От къде зимаха каруците?) Ут немцити... Те бая гулями такъу, мастирские у тях, те сичку сами леяа. Сами изливаа чузун. Халис старшио немиц у тях, беши Данен*

Гифелъ. Главнио немци. Най-багатю. В Теплицъ. Немскъ калония му думаа. Тяа сичкити мастерские, той отвичава той. Отвечаваъл, аз, кънечну, аз ни моо дъ кажа – аз бях малък. Ну, знам, чи мою бащъ зима ут там къруцъ. Ут Теплицъ. Там зимаа каруцити, кък? Катуй направянь. Сичку направяну. Биз ирундук²⁰. И гу улови наприяш, дет тургът аръшу²¹. Гу уловът тый с пръсту. Катуй върви каруцътъ, значит тя хубавъ. Тя источини дингили²², направянь, сичкуту. Начит мой дъ гъ зимъш. Жа прай няцу – ну-у..., жа съ задръжаа... – «Стой! Всю!» Той, викът тоо хазяин – «Даделатъ...!». Вот тый бяши. Ну, кък. Тяа каруци ги зимаа за счот таа фура. Той отива заробвъ и си зароби зъ каруцъ. И си купвъ новъ каруцъ. (А българите правиха ли тука каруци?) Правяа, ну далеку ду тьяа... (Плугове от де зимаха, се от Теплица ли?) В Теплицъ имаши, в Садовае... Уже, тоо Дафен Гифел беши разпространил своити участъки в други сяла. Сетня уже наченаа и наци дъ оот, наци оръ удиа съ учат зъ кузници. Имаши у нас идин Пенав, той удил там съ учил, малък ощи кату бил. Ми, той в калхозу, кату удари с чикичу²³, да напрай нещю – то ни трябъ не нуждак²⁴, ни трябъ не напилник²⁵. Се ино, чи гу мажи там. Той знай кък дъ такъва. Кък дъ нагрый тва жулязу..., коту дъ муй леку дъ работи нъ негу. Плотницкъ рабутъ съ учихъ, кузнечнътъ рабутъ съ учиа. Бондъри съ учиа».

От думите на този информатор става ясно, че като са виждали, че тяхната техника е по-добра, «нашите» са купували такава най-вече от немците. Спорадичните данни, с които разполагаме в момента сочат, че българите от някои села, например с. Бургуджий, дн. Виноградовка, Арцизки район (всъщност обучени и пряко повлияни от уменията и майсторството на немците), също са произвеждали селско-стопански сечива, неотстъпващи по своите качества от самите немски съоръжения и стоки.

Особено чести са били случаите на закупуване на инвентар, мебели и пр. в периода, когато жителите на немските села напускат Бесарабия на път за Германия: «Ний счас иами, иам вила. Тати бяши зимал. Гату у сурукуваята гудина те са дигнаа уже. Так, тугаа удиа, зимаа кой коту иска. Ну, как. Те си гу плацаа. Те си гу прудаваа свойту. Знаят, чи уже трябва да съ мафкът. Те им дадаа такоо указание. Па любому тря съ мафкът. Кой, дету жа му видът учити – нататък. Ку има родствиники, ку има другу мясту дъ утивъ. И таа вилъ, тати бяши гъ зел, ощи гъ имам. **Тя мой дъ работиш с нези коту ти жалай душата.** Ругити й такиви тънинкички, ну любая прадукция... И жулязнь и дръвянь имам, и дърмък имам. И гъту калхозу, у нас убраа

сичкуту калхозу, ний тугънкъ си гу скрихми и тати гу зарови и ни гу дади» – сочи информацията на Николай Георгиев от с. Селиолу.

Такива покупки обаче не винаги са били възможни. Една от основните изтъквани причини отново е липсата на средства. На второ място се сочи фактът, че за хубавите плугове, каруци и т.н. трябва и по-здрави коне, т.е., ограничените парични и материални възможности се явяват пречка за притежанието им и масовото им използване у българите. Третият възможен отговор трябва да потвърди, че, когато първите две условия са налице, и хората в българските села са могли да си позволят подобен инвентар, сечива и техника. Очевидно, на един по-късен етап някои по-заможни стопани се сдобиват с всичко онова, което немците от съседните селища са притежавали и сами са си правили: *«Дету пу-бугатички – купуваха си»*. По-бедните пък го правели постепенно, т.е. учели се от немците.

Въпросът за купуването на техника, инвентар, мебели и пр. от немците, както и за придобиването на майсторлък от тях, информаторите често свързват обаче и с непреодолими различия между двете групи. Думите на Николай Георгиев от с. Селиолу добре говорят за това: *«Ми ний кък снй българи. Ний снй българи тука – нишчи българи. Нашию, тоо да гу кажим Данен Гифел, той ни гу знаим къф бяши той. И ний бяами тъй – сирата. Сичка община. Вот и малдаваните. Малдаваните още по-тъпи ут българти. Немцити сильни оръ»*.

***“Денги ваши, икура наша». Ний заработвахми,
а пък той ти зима кожътъ».***

Наемният труд: немците-хазяи и българите-аргати.

Освен по повод закупуването на техника и инвентар, взаимоотношенията между българи и немци са се осъществявали и във връзка с това, че много българи са извършвали наемен труд в стопанствата на по-богатите немци. Най-често българи, молдовани и други представители на околното население са се наемали като «аргати» в немските семейства. Според събраните данни това са били предимно млади и здрави хора, най-вече мъже, но има сведения и за жени, *служанки*, които са извършвали полска, както и домашна, къщна работа.

Многоройни са разказите на информатори от различни български селища, според които при самото наемане и одобряването на аргатите, немците-хазяи са държали особено много на това кандидатът да се храни добре и често, както и да не лъже или краде: *«Няма да тъ устаи гладин..., ш`ти плати..., нямъ дъ иде утделну ут теби. Имаши...»*

– сложи нъ тебе, той яде на она край, нъ масътъ съвсем другу, пък она яде другу... При тях тва гу нямъши и въубице, бяа културни оръ...» (АИЕФЕМ, № 779-III: 84). По повод отношението към работниците в стопанствата на немците баба Донка (Стоянова Домникия Дмитровна, р. 1932 г.) от с. Делжилер предава думите на чичо си, който е бил аргатин в немско село: *«Ми, ко расказвъши. Ас другу ни помнъ, туй помнъ, чи той расказваши, чи – так, сабалаян, идът, там коту ша им дадът. У десят часа, идът, ина филия лят – али маслу ша бьи намазана на лябъ, али кулбас. Му думат – идин четвърт, ей тъй е. Идин четвърт кулбас. Начит, на плання обет, в четири часа пак. Ку беши на десят часа маслу ли, кулбас, в четири часа гу минявът, начи. И идин стакан вину, казва. Казва на крака. Туй беши на крака. А пък чувах, чи у немцити кату дъят, най-напред ти дават дъ идеши. **Дъ тъ видът кък идеши. Ку идеши хубуу, значит ша рабутиши.** Пък ку ни идеши, начит няа дъ рабутиши. Ку съ срамувъши – няа тъ приемът нъ рабутъ. Щещи ни щещи, тряа дъ съ нажимавъши дъ идеши.»*

Картината на наемния труд, който българите са извършвали в немските селища се допълва и от информацията на Иван Узун, също от с. Делжилер. И тук акцентът е върху храната и режимът на хранене, които обикновено се сочат като различни както в етнокултурен, но най-вече в количествен и материално-битов план: *«Пашиоити²⁶. Ей тъй е – станал на перва копан. И (немецът – б.а.) казва на работчители: «Тук-там купай, тук-там». И всьо. Искупават пу ина дистина у дянъ работчители. А, ми той сабалаян ги нарани дома. Пу идин стакан вину. Нъ плання хазяанъ носи манджъ топль нъ рьбочити. Ги нахрани. Вину нямъ. Вичартъ идин стакан и всьо. Три пътя ги рани. Ми канешину, чи ти ша купаиши. Ша рабутиши, ти си сит. Да. **Немицъ тъй. Ку идеши слабу, пойча няа тъ приеми. Ку идеши многу – давай!** У нас имаши идин чуляк, той здаров... Утишгъл у немцити. Му сипали там, коту сипали. Гу изял. Му дубаили оци и негу изял. Му дали два стаканя вину зарад туй. Кату улул машинатъ, дету чукат пашой. И цял ден въртял. Курав чуляк, сит. Той съ наял. «О, ты будеш работат у меня!».*

Освен доброто хранене, издържливостта и трудолюбието на работниците обаче, според разказа на същия информатор, немците са ценели и качества като честност и лоялност към стопаните: *«Сабалаян. Той (аргатинът – б.а.) спи при кунету там. Има кухня, напраянъ, не е кяр, да спи, криват, наглашену. У дама²⁷, те в къщи ни приимат. Немицъ, хазяинъ, ко прай. Зима, ръси пари нуця. Тук-там. Да види тоо аргатян. Первиа рас дъ гу пробоо. Аргатянъ стана, гледъ – пари.*

Убира ги. Хазяанъ става: «Хазяан! Въй ни патиряли денги?» «Не». «А чии ети денги? Я их наиол». «О, будеш работат у миня».

Според информацията на Н. Георгиев от с. Селиолу: «Ми гледаха сичку и се аргати. Те ни правяа нищу немцити. Те, асобяну жината, въабше ни правяа нищу. (А аргатите какви бяха? Българи?) Българи, мулдувани – квиту щеш. Ну тяа сельцкити оръ». Думите на Д. Стоянова от с. Делжилер напълно потвърждават това: «**Що казвът немскъ рабута. Дету идин чуляк тука у нас расказвъ, чи немиць ни излявъ нъ пазарь дъ прудава пръсенци. Начи свинятъ съ упраси. Тяа прасенць тряа съ прудадът. Начит той ги даа опитом на аргатянь. Аргатянь утивъ си прудава. Начит кому ши искалеме**²⁸ – негуй рублити. Той ни утивъ на пазаря, оптум. А пък аргатянь утива».

По отношение положението на наемните работници и взаимоотношенията им с немците-хазяи информацията, почерпана от Фьодор Иванович Гуткан – Федя, 47 г., българин, роден и живущ в с. Ярославец-2 (старо име Борч, в миналото населено с немци), заслужава особено внимание. На този наш събеседник отделяме по-специално място, тъй като неговият дядо цели десет години е бил аргатин при немците и е единственият, за когото имаме сведения, че е получил право да се засели при тях. Дали са му и двор «да съ пустрои».

Бабата и дядото на Ф. Гуткан са от българското с. Гюльмян (дн. Яровое), Тарутински район, Украйна. Още като младеж дядо му е бил аргатин при немците в с. Борч. Като такъв той се преселва да живее там от родното Гюльмян заедно с жена си през 1932 г., т.е. доста преди изселването на немците от Бесарабия: «Пък другий дяду, дету ут къде бъшита ми, той ръбути тукъ у Борша, то нимецку селу. Ръбути у немцити десит (10) гудини аргатин, и немцити му дааа дукумен, дажи гу имъ ошти, му дадъхъ зима дъ съ пустрои ошти немиць му дади... И зъ туй, чи той хубаву ръбути, дубрусувисну, начит, му дадъхъ разръшение дъ съ пустрои. И той си пустрои къштъ. Той дяду пустрои 36 (тридцът шестътъ) гудинъ, ошти немцити бяа тукъ» (АИЕФЕМ, № 783-III: 193).

Чрез данните на този наш информатор се натъкваме на случай, в който регистрираме спомени, макар и препредадени, за живота на немците в Бесарабия (дядо му е бил аргатин при тях), за срещи с «другите немци» (тези от Германия) през войната, които ношували у тях, както и на впечатления от бившите немски изселници и техните потомци, които след разпадането на Съветския съюз са идвали в селото: «И тожи ми казвъши, чи... щоту гледъхми тез вуенни кина,

знайш..., немцицъ нъпаднѣ. Той казвъ, те унес немци други, пък тес немци други. Казвъ, по– верин чияк ут немцицъ нямъ». [...] Казвъ, начит у немцицъ ас рабутих – ас бях хъзяин. Ключувити у мене. Дѣ идѣ дѣ пуискъм вину, дѣ съ къча нѣ таваня, къптилки, ну, колбаса каптит... Нъмутагѣт калбасата ...и фѣф куминѣ. Пали си плита-тъ... У немцити каптилкити, синкити – мой дѣ питѣиш любой стар чияк, синкити бешѣха нѣ тавана, нѣ куминѣ... Ут собѣтъ, то прис калодцити излявѣ и то пучти нямѣ дим, то какту сухой пар такѣф, излявѣ и то съ капти, си ставѣ какту паложину... И казвъ тѣй. Тѣ храни 5 пѣтя в ден, немцицъ. Ну так, излявѣи рану нѣ рабутѣ, утивѣи синкуту. Ну казвъ, тѣй, къту тѣ види, чи гу лѣжиш, той пак казвъ, ни тѣ гони. Тѣ викѣ и казвъ там, например моя дяду беши Иван. Казвъ, «Иван, вот направи си расчѣот, мне больше такие рабочи не нужнѣй»...И, казвъ, тѣй, сядѣиш уместу със негу, идеш и пийши колкуту мойш, ну дѣ ни тѣ види пиян. (На обяд на една маса сядат, не го отделя?) Нет, идѣт уместу синки...» (АИЕФЕМ, № 783-III: 194).

От разказа на Ф. Гуткан става ясно, че освен с овцете, на практика като аргатин дядо му вършел и много друга работа: «Ми чи в полностью гледѣиш зѣ хъзяйствуту и къра и..., дѣ сей, квоту связѣну с хазяйствуту. Крави там, буги²⁹, кунѣту, ф пулѣту, дѣ сейш, дѣ убирѣиш. Синку, кот ти казвът. Ти казвът нескъ – утивѣиш у къра, трябѣ дѣ сейш и той утивѣ с теби. Ти например водиш кунети пък той дѣржи распашкъ ли, курпашкъ³⁰ ли, ко и той» (АИЕФЕМ, № 783-III: 194).

По-масовото практикуване на наемен труд от българи в домашните стопанства на немците е свързано най-вече със сезонната селскостопанска работа. Тук отново ще цитираме по-пространно разказа на нашия събеседник от с. Селиолу – Николай Георгиев, който е бил пряк свидетел на дейността на своя баща по превозването на зърно от немски селища до пристанището в днешния гр. Килия: «Немцити бяа многу хубай хорѣ. И утивѣиш там, работиш, дапустим, ина ниделя. Ва время уборката – и сѣаат, и копат, и скирдувѣт³¹... Катѣ искахти дѣ заробити. Вот, мою баща – има каруцѣ, има кони. Съ збирѣт там два, трима – те многу ходя. Так, у тоо хазяин. Немацѣ има 150 тона мазер..., кък виѣ думати...? – грах. Той заключил догавар с тоо чифутян ф Килия. Те там магазинти тяанти. Складуйти. И той утивѣ. Пойча ут шийсе пудѣ³² ни дигѣиш в каруцатѣ. Дувадѣиш дома, той ти пиши накладная..., немецу, и ти си дувадѣиш. Дувадѣиш си с тва зърну дома, принуцѣвѣиш. Няк` пѣт ку такѣва..., жѣ туриш мѣнинкичку – ас съ извинявѣм, то ужѣ съ явявѣ как варавство – жѣ

туриши мънинку пясък и тва зърну жи гу прилупачиши сичкуту и гу носиши. Ну, ти й си земиши зърну... Ино чувалу тий си земиши зърну. Та-ак... Сабалян ставъ в четири часъ, впрягът каруцити и утивът. Сабалян тряа дъ земиши очередь. Там ни идни ходят – там ходят многу сяла. Ну, асобяну наци камчичани. И си додиши вичаро. Там – в шес ли, в седям ли, в осям ли... Турниши кунети. Аку имаши заказану, сабалян ставъши и утивъши – пак дъ съ грузиши. Той тоо немяц, той за таа хоткъ ти плащъ сразу парити. Зимъши друга кирия³³, си додиши, здеши накладнаята, си нормальну – той ти плащъ пак парити. Одяа се беднити хоръ и койту имаши убай кони и убаа каруць».

На Н. Георгиев принадлежи и изказването, че по-бедните българи не са могли да правят есенна угар, да орат през есента, защото са предпочитали да идат да карат на немците жито на кирия в Килия и да изкарат по този начин пари, а и зърно: «Не сякуй мой дъ прай есянна угар, за ко моо дъ ви кажа. Закоту той, аку прай есянна угар, тряа да устани. Пък той тряа да иди у немцити да носи зърну, за зароби. Да си нарани и симятъ, и кунети, и сичку. А пък, който успивава. Вот ай тяа е багачи, те успивавът. И аргати имат. И моот дъ праят есяннъ угар, а пък ний ни моим дъ праим есянна угар. Някуй прайиши, асобянну зимкътъ. Коту жа приспособи няцу, жа напрай. Той нескъ куту жиий дъ прай есяннъ угар, той дино му ни съ уплащъ. Пък там му съ уплащъ дино ».

От разказите на този наш събеседник ясно проличават доброто отношение, коректността и възискателността, които немците са проявявали спрямо българите и към всички останали работници, които са наемали в стопанствата си. По повод чувствата и действията на българите, които не винаги обаче са отговаряли на тези принципи, информаторите ни често използват израза: «наци българановци». Тук са показателни например думите на дядо Иван Узун от с. Делжилер: «Немиць, таваня му пълян със кулбаси. Там ги дърджът. И немиць режи ино пърче тый е, на косу. Пробоо аргатянь. Тоо аргатян съ кача, гледъ, нарягана. Той земъ нож, тожи точну тый режи кату тоо. Немиць де нямъ дъ пузнай?! Ееей! Идин път тый, друг път тый. Ай начевъ, бурба ша видът. Излявът, тос-онзи, тос тръшинъ, онзи ни тръшинъ. Сига идин ни моот дъ гу тръшинът. Излягъ туй лапи, дету рягъ кулбас. Тръшинъ. Хазяанъ казвъ: “О, Илюша, калбас помагает!» «А, кай, улу ма!».

Разказът на друг наш информатор – Дмитрий Ильич Гайдаржи, р. 1957 г. от с. Делжилер ясно свидетелства за изключителната коректност на немците, които в някои случаи – макар и рядко – също

не са постъпвали подобаващо, но са имали механизми да корегират взаимно поведението си: *«Немецът се считал на него време за човек на думата. Кое то било казано, не се взимало назад. Обаче имало и други. Дядо ми се договорил с един си немец на пазара, че онзи ще му мени ечемик за мамули, за пашой, ще напраят бартер, както сега се казва. И товарят колата, отиват в Шампаня – не, в Плоц отиват – чичо ми го разказва. И казва: «Отиваме, потракахме на вратника. Той излези и казва, че премислил, передумал. И тати стои тъй и му вика: «Ни мой дъ бъди!» Такова нещо за пръв път у немец сряшкам». Пък имали какъвто конак у друг немец и отиват там. Ну, ще кажим Адолф. Отиват при него. «Хо, Георгий, що ты делаеш в такое время тут». Ну, и дяду му разказал. Немецът казва: «Как така може да го напраи туй тоз човек? Вкарвай, вкарвай, аз с него сетня ще приказвам. Той е млад и глупав, още не разбира». А пък вероятно, както се казва, мястото влияе. Всяко едно място се отразява на разните характери. Бесарабското повлияло. И казва: «Влизаме, вкарваме каруцата». Немецът на аргатите, на синовете си казва: «Стоварете това, натоварете еди си ко. Георги, пашли вкъщи!»». И се черпят там, седят си. «Аз сетняк ще го възпитавам. Що той ти обеща мамули, там пашой? Ний сетняк ще се разберем». Ето такова нещо ми разказа чичо ми» (Михов, Георгиев 2011: 218-219).*

Немската дисциплина

Горният разказ насочва към проблема за прословутите ред и дисциплината, царили в немските селища в Бесарабия. Респондентите ни нерядко изтъкват тези черти в немския начин на живот и то едва ли в противовес на порядките, присъщи и за българските села. Обикновено те изхождат обаче от наблюденията и преживяванията си от времето след войната и създаването на колхозите, когато тази организация драстично се променя. Иначе, данни за съществуването на подобни явления и у българите през изследвания период има, макар и свързани с румънския режим на управление (Бонева 2009) и вероятно с влиянието от съседните колонии.

Тук привеждаме разговора ни с дядо Иван Узун от с. Делжилер, чиито думи в пълна степен съвпадат с написаното от Й. Титоров за реда и дисциплината у немците (Титоров 1903: 52). Това говори за поддържането на еднотипен и устойчив модел, станал нарицателен: *«Дисциплинъ. В тях съ уткрамнъ два коня нуця. Тий си дижурат. Има и дзвънок имат. (Къде има звънок?) Ни знам де, ама случайно нецу*

зметът и дрънкът... Немцити уже знаят, раз дрънкъ, там авария има. И те замитили два коня излели ут идин двор. И те сразум, дрънкъ и те сразум верхом, сичкити. С пушки, с куне, верхом. На тъй, на тъй, на тъй – ги пудиряли. Де там, бяло гура и те там вроди ги заметяли и ги загубили. Някъ, ни мужле да ги намерят. Душле си и те, кунету, уже ги пуснали и те си душле дома, си душле кунету у немица. Ми те, жи ги уловят и сразу щъ утрепят. Идин наши брат утишгъл дъ краде кусинина, увършенъ ут купицити, с кулата. Пък те имат, ходът..., с пушки, немцити. Гу заварили, върри кулатъ равнь. Гу улавът и у дингиля гу ударили и гу хърлили у кулата – връй си. Туй нъ тебя гу вършеиш. Живял там ина ниделя и ... Те му утлипиа лъохкити. В тях вардят, бустан имат. Али лузя ли. И имат вишка. Заметът, чи флял и гърми. Ши гу убият и всьо. Пойчи няа дъ флейи. (Добре, хубаво го казваш това, немците го правили. А тука наще хора в Делжилер не можеха ли така да направят, ако някой открадне кон и те да излезат?) Не, не... Тука и бустани вардяа в калхоза. Нуця сторуужа гу и страх. (А преди това, когато не беше още калхоза? Крадяха ли тогава?) Не, някъ».

«Чи ино времи дажи браа грозди ф немцити със сетки». Различното отношение към труда и неговите «плодове».

За различното отношение на немците и на българите към чуждия труд, към събраното и изработеното през годината, добре говори споделеното от Николай Мераджи от с. Дивитлий: «Българинъ, щоту бедин, къту падни ино кученчи пу пътя, слазя ут каруцатъ... И ас с тати бях, тати му вика: «Андрей, казва... – пък той симья имаши, 5-6 дица – проводи дицатъ дъ убирът, чтоб собрали эту кукурузу по дороге». А он: «Борис, это не мое, это чужое». И някъ рабутъ, и зима дажи ут нас паливу да си пали зиматъ кучени, и ни му трябвъ дъ зима поднълу, казва: «Это чужое»... То падналу ут чужедъ каруцъ... Защо ас ши идъ дъ гу земъ... «Я лучше куплю». Или мамалигъ шъ прай кукурузную, някъ дажи ляп, ко дъ си упиче, ну някъ дъ слези дъ убиръ пу пътя» (АИЕФЕМ, № 779-III: 84).

По спомени, които има от своето детство нашият респондент от с. Купаран, Тарутински район – Дмитрий А. Иванов, р. 1928 г., българите са продавали грозде на немците. Сред тях имало такива, които нямали собствени лозя и купували от българите за вино. Това той твърди със сигурност, тъй като сам е ходил с баща си в техните села да карат там своя продукция: *Ми одиш, прудаваами грозди, ниш лузя имаами, чи немцити дуодът дъ купувът. Той шъ кажси кой ден*

ж` доди». По думите му, немците идвали в селото да се срещат «със стариките», да се договорят: *«Ну съ дагавари ну колку там килоту»*. *Ний си нъбирем хоръ, ну них колку сми симья, повичи, рас той шъ искъ ина тонна ли, там 500 ли, колку»*. Според разказа на информатора, в деня, в който са се уговорили, немецът идва с каруца надвечер: *«И вичиртъ доди и той с къруцътъ нъпред ний пудире, ас бях малък. Немцити тукъ у Париши (с. Париж, дн. Веселый кут), ас бяха малък, то 12 километръ. Утидаами, заваля дъши ...пряму къруцътъ, вратити широки и га загониа там. Той си нъгласил уже дъ гу... прибивътъ»*. Лошото време дало възможност на малкия тогава Димитър да остане в дома им, за да ношува: *«То валя... немкътъ... пък нямъши немчитъ там... мъ извикъ дади ми питки такивъ, чирвени тый, кръвайчинцъ угаштавъ мъ, уже нямъ къде и там тури мъ нъ идин крават дъ спа, нея вечер ний ни си додаами. Там спаами..., нъ масити си седнаами. Туй повнъ, очень хубау повнъ. Със къруцитъ турини»*.

Когато става дума за срещи и за общуване между българи и немци, наред с останалата селско-стопанска работа, гроздоберът и продажбата на грозде се оказва често срещана тема в наративите. Особено любопитен е следният разказ на Н. Мираджи от с. Дивитлий, който разкрива още черти от взаимоотношенията между съседите, но и проявата на някои различни нрави у тях във връзка с отношението към труда и неговите «плодове»: *«Чи ино времи дажи браа грозди ф немцити със сетки. Дава пет лея, ти плащъ динъ, а пък аку бъдиши бес сеткъ дъ биреш грозди – дава по-малку, чи ти ядеш грозди цял ден, пък ония със сетки шъ бый нъ устатъ – и повичи му дават. ...Ас рабутя у немцити, бира грозди и той казвъ тый: «Със сеткъ ли шъ биреш или бис сеткъ?» Ку си бис сеткъ ш` ти платъя по-малку, ку си със сеткъ – повичи, ти нямъ дъ идеш цял ден... Ама не синкити немци, имаши немци, тва ни гу правеа. (И каква сетка ти връзва...? Той ти я връзва?). Той ти я дава и ти я връзва културну. Те, имаши такива хазяева, уже ни знай ко дъ прай... Уже съ издивава с човека. (Това никой друг не го е направил, на българина и през ум няма да му дойде?) Той нямъ дъ му дой, нямъ и да гу напрай. Мой ли цял ден дъ биреш и дъ ни идеш, дъ гу гледъши в ръцете си или ф устата си... Той съ дагаварвъ бис сеткъ и всьо. Шъ бый по-малку пари и той шъ си иде... Ну рядку тва гу вършеа...»* (АИЕФЕМ, № 779-III: 89).

Друг пример, който upholstery картината на взаимоотношенията между двете групи население в Бесарабия отново черпим от разказа на Николай Георгиев от с. Селиолу. В думите му откриваме информация за навиците и уредбата в домовете на немците, за техния външен вид

и облекло, както и за езика, на който те са общували с българите през изследвания период: *«Закому те багати бяа и умни. Пак жа ви кажа и другу. Бяхми утишили в Примая балка (ст. Деневиц). Тва пряму сказкъ, ни сказка, ми былъ настаяций. Тва беши трицат дивяттъ гудина. Моя баща каза: «Ай, Коле, жа влеим. Съ къчим нъ ... По-скору ши пълним мазер, гарох. Той пълни, пък аз държа чувала. Пък пугледнъх, те у немцити къциятъ им дълги. И на каждъй идин димаход има каптилкъ. И тий колът пу несколку крави, несколку дубитъка и си праят там калбаса. И думам на тати, е, виж там е... «Ницу, аз ши зема». И ино времи натваряхми, излявъ тати и казвъ нъ ина немкъ, ма тя красивъ, гулямъ... – то тугаанкъ нямъши такива красиви хоръ, ну – немци – панянтну, ублячанъ. Тати му каза пу румънски. Те (българите – б.а.) пу немски ни знаят. Те сички немци приказваа пу румънски»³⁴. Щоту бяши румънска власт и румънска школа бяши. Убуу тати приказвъши. И той гъ питъ, значит. И тя казва: Имидиат – сийчас... Утива, утваря ина дайма³⁵ гуляма. Там стуви такъв е самун ляп. И калбаса нариденъ. И тя зима и дава идин круг. И му удрязъ пулвината буханкъ ляп. Тя казва: «Пусть мальчик кушает...». Тати вади кашальоку... Тя каза: «Ну, ни требъ», значит ни нада, ни зе на тати ницу. Тати ми гу дади, куту някуй бобчик. Утидъх ду каруцътъ и седнъх. И гледъм – на систратъ жа оставъ, на мама жа оставъ. Так. Пък моята идеа беши такъва, чи да ми даде тати да карам коня. Ас любях кунети и тати дърдъжяши очин убай кони. И каруцатъ дрънка. Аз съм такъв даволян. (У българите такава калбаса нямаше?) Те гъ правяа, ми ... Тва напрану ут бол. Ут бол – тва съ казвъ ут имани. Той утбиръ убууту мисо, сичку. Пък нъли знайти кък... Тоо чуляк заколи дома, дапустим, ино прасе. Пък оня заколи дяв, три прасци».*

**«Закому българянь, той му й дадяну фъндък³⁶ дъ иде, пърливу»
Българите градинари, земята и водата в немските села**

Още един аспект от взаимоотношенията между българи и немци заслужава особено внимание. Става дума за ползотворното съчетание между българското трудолюбие и умения в градинарството и възможността за наемането на хубава земя, използването на многото вода и пазарите, които предлагат немските селища в Бесарабия. Село Бабата, дн. Островное, Арцизки район, се е славело в миналото със своите градинари, които упражнявали занаята си предимно в околните немски села, както и по-далеч. Петър Александров Кесар, р. 1933 г. разказва следното: *«Бабата сичкити одяа градинари. Пойчиту градинари бяа.*

Одя в немцкити сяла. Намяри ина локва вуда – колкуту дъ мой дъ пуливъ – и правяа градини. И с тья градини жувеяа орта. Земат дъ търгуват. Тва пипер, тва патладжан, тва моркул и правяа капейкъ. Той утивъ пятнатцатува фивраля, мой съ кажи и по-късну, и стуяши ду исинтъ, ду дълбока осин. Ду дету убире градинта. Исянтъ там уже най-пудиря зелиту. Убирът къснута зели. За кисялу туряа орта тугаа. На глави и тъй сякъну. И зиматъ гу вади ут качету и ставъши убуу. Одяа и в Румънску дъ заробвът. Те синовеите им тука работяа зиматъ, а пък стария чуляк си зима двама души и утивът и там прай мънинкъ гръдинъ. Два иктаря мясту си гу пуливъ и вадяа убав уружай!»

Информацията на дядо Петър Кесар допълват и други двама информатори от Бабата – съпрузите Петър Георгиев Милев, р. 1924 г. и Мария Димитрова Милева (Бузиян), р. 1933 г. Техният разказ добре очертава сезонния характер на този труд, както и някои елементи от неговата организация: «Най-много градинари у нашу селу бяа. Пу румънскуту моя баща и мойтъ майкъ у Чукрака одяа. Тарутина. Там биле градинари. Работът у немциъ. Не на тях, я! Немциъ им дава зима. Тука жувеят, там утивът да работат. Лятуту и зиматъ си дувадят. Съ фанали тати и мама зъ ръцети и утивът. Биз нищу. Она им давъ и мутикъ, и ърлец, им давъ и дъ идът, и сичку. И кулибъ ималу. **Ми пиши. Немциъ.** (Ми ко пиши?) **Ми ко ти дал. Ти дал каруцъ, ти дал куне, ти дал дъ ги раниш ощи, нака дурде нямъ трива.** А чи наци, хубоо съ пулучилъ гудинта, заробили убуу, с немцити съ расчели. Си купили уже таяни куне. Каруцъ. По-слабички тъй, ми си купили. И коту зъ кистута и рубли дунели. Левуй³⁷... Душле тука, виргиятъ³⁸ не е платенъ. В селсъветъ гъ плащът. На кой рубашкъ, на кой гащи, на кой ко тряба. Парити си ги пръснали тука. Утивът прулитъ, ни им давът нищу. Те тука идин билюк дичурлигъ, пък биз зима. Дяду утдилен. Три иктаръ и пулвинъ зима. И уняа тожи биз зима, идин билюк. Пък тати и мама пулучвали. Немциъ пиши, цялу ляту пиши. И ляп, и куне. Исянтъ си дувадът пак. Пак тряба. Пък куту жа отивът, мама утива у таянти. Риве. Дават им два самуна ляп, дават им за кунети дъ идът. Утивът пак, тука нямъ. Многу оръ одяа нъ градини. В Чукракъ и на други миста одяа. Те там зима има многу». (А немците, те защо нямали така гадинари, ами българите ходили при тях?) **Закоту българянь, той му й дадяну фандък дъ иде, българянь, наш който, пърливу.** Пък немциъ дъ ти на-прай каруцъ, бах маа му, десят гудини гъ караами...!

[...] Нъ другът гудинъ утивът. Дяду викал: «Не е тъй!». Ас имам унуци вечи. Всоо. Зиматъ нъ пулам си гъ давайти и чуздъ къщъ флести. Вий къщъ нямъ си збарети, си купити». Ми, чи многу гудини

удили. Дванайси гудини удили. Чи викал тати: «Ми умръзнаа त्या немскити кулиби дъ ги варда». (А какво разказваха за немците, какви били немците?) Ми кви биле. Справедливи биле. Лъжа нямъ у тях. Работни, скупосни. Наци удили, гату вечи жи ги дигат. Чи удили дъ купвът няцу, тати и мама. Пък немциъ идин викал: «Вий ут нас гу купвати, ами нъ кой жи гу прудавети!» И тати нъли чул – ницу ни ще дъ земи. Няцу – мебял, там гардироти. Разну ималу. У нас гу нямъши таковоъ нецу».

Днес, както заради промяната в условията за развитие на градинарство след напускането на немците от Бесарабия, така и заради последвалите общественно-политически преобразования в района, този занаят е изчезнал. Заедно с това отмира и една от най-любопитните форми на контакти между двете групи население, която при това още в онова време е била поддържана от представители само на някои български села в района.

Темата за градинарството, което българите от с. Бабата практикували в немските села завършваме с шеговития разказ на дядо Петър Милев. Отразявайки взаимоотношенията между двете етнически групи, той показва техните различни нрави, но и степента на познание и взаиморазбиране помежду им: «Тодар идин. Тожи градинарян. И съ научал тъй. Кут съ мръкни и той утивъл у немциъ. Гръдинтъ не е далеку. И тее немцити как рас съ наяли. Той идин път ял, два пътя ял. На таа вечар. Варенки. Щрудли. Пу български – мотанки. И съ наяли немцити и викът: «Фьодар, пажалустии...». Той няк път гу исрам. Сенекъ, те станали уже сичкити ут масата. Той вика: «Фатър, скажи первае слову». «Какое первое слову?» «Щоб сели за сталом» – да иде... «Пажалустии!» Той нямъ дъ кажи. **Немицъ ни казва десят пътя, той идин път куту кажи и всьо. Ина тава. Немцити колкуту яли и тяа щрудли. Тоо Тодар куту седнал, куту запукал тяа щрули, тяа мотанки. И давай! Убръснал тоо тас с тяа мотанки. Немицъ гу глидал, глидал. Казал: «Фьодар, как ета кушани пу вашиму назъйвают?» Той казва – мотанки. «Ну, и мотаеш, казва, об тваю мать!» И тъй ду пуследну Мотанки им викаа».**

Сорт такой!... За ко Гаспод убъркал изицити?

Тяа българи, уняа руснаци, тявъ немци, другити малдави...

Етнокултурните граници.

Въпреки добрите спомени и високото мнение, което българите и досега пазят за своите съседи от миналото обаче, почти никой от тях не свидетелства за съвместни бракове помежду им. Женитбата с

немец, въпреки близостта на селищата, е била изключение, а определящо за това се оказват техните различни вяра и традиции. Известно е, че бесарабските немци принадлежат към католицизма, част от тях са протестанти, менонити и пр. (Радова, Капустин 2007: 291-292). Според твърденията на респондентите ни, бракове между немци и българи не са се осъществявали и поради това, че общо взето те са принадлежали на различни социални прослойки. Въпреки еднаквия им статус на колонисти, едните са били по-богати, заможни и издигнати, а другите – по-изостанали, особено в материално-битово и техническо отношение: «(Българите женеха ли се за немци?) *Не. Ми, щоту уняа немцити – багати. Те ни одяа. Нащи българи, ай тяа багатити, те ни зимаа моя систра. Ний снi бедни, примерну. Ами тръсят, дету тяхнатъ тъкъу..., дету жа има надел и жа има сичку*».

Макар и да звучат твърде «есенциалистски», препращайки ни към библейската идея за Божествената предопределеност между отделните народи и езици, думите на възрастната ни респондентка от с. Делжилер (дн. Димитровка, Татарбунарски район) – баба Донка, по своеобразен начин разкриват характера на връзките между немците и останалото население в Бесарабия, степента на контакт и взаимовлияния помежду им, а всъщност – на взаимодействията в културата въобще: «*Ми то тъй. Дету думал идин чуляк. Той руснак бил, чи думал. Ас ши съ вида пу немцкиа рижим. Кату душъл уже хазяан, уженял съ, уже хазяан. Наченъл дъ съ виде. Рикъл (маха с ръката – б.а.): Сорт такой! Сорт такъва! Начит ни е пу немцити. Ни съ пулучавъ. Ми то тожи тъй. Койту съ видеши, съ видеши. (Те никой път не са се женили немци за българи?) За българи ни съ женяли. Съм чувала за руски са женяли. Мойтъ баба. Читирнатсата гудина на вуйната прупаднал. И духадя идин немиц ут Сарата. За баба, пък тя баба руска беши. Пък тъй ни знам. Ну, баба ни съ жини. (А защо така казваш, че българите не могат да се научат като немците да работят и да живеят?) Ми, щоту видну българи... За ко Гаспод убъркал изицити? Тяа българи, уняа руснаци, тявъ немци, другити малдави... Рас такава абъйчиятъ, такава традициятъ. Ни знам, ас тъй гу панимаам, пък дальши ни знам кък. Каждъй си има...».*

И все пак опити за живеене «по немски» е имало.

**„Сетне кѣту видѣа немцѣти кѣк прѣят и те съ зѣь
болѣе културну дѣ жувеѣтъ». Опѣти за преодолѣване
на границѣте. Или за границѣта като зона, а не като линия.**

По думите на Й. Титоров от 1903 г., «преди 50 години само немецѣт-колар можеше да изработи онези дървени, оковани с желязо талиги, познати в Бесарабия под името «малѣйошки» (ед. ч. «малѣйошка») или «немцѣйки» (ед. ч. «немцѣйка»), а от 50 години насам българите-колари взеха да работят същите талиги, дори и по-добри» (Титоров 1903: 50). Макар че от времето на това наблюдение ни делят повече от сто години, според събраните етнографски сведения за периода на 30-те и 40-те години на ХХ в. все още не може да се твърди, че българите усвояват напълно уменията, с които се славят немците и че тенденцията, за която говори Й. Титоров е завършен процес. Много информатори говорят за българи, които правят опити да се научат и да живеят като немците, но почти винаги според техните изказвания това не се увенчава с траен успех. Освен тези твърдения, проучванията върху традициите на българите от Бесарабия в областта на земеделието, животновъдството и цялостния им стопански живот също показват, че въпреки взаимстването на опит, познания и технологии от съседите, това в никакъв случай не довежда до коренни преобразувания в стопанските им навици и пълното им уеднаквяване с тези на немците. Отделен въпрос е, че в сравнение с други сфери от културата, тук влиянията (но не само от страна на немците) са най-чувствителни и наред с останалите елементи от материалния бит (облекло, архитектура и пр.) придават най-вече специфичния бесарабски «привкус» на местната българска традиция.

Опитът за живеене по модела на немците – като тях, но в известен смисъл и сред тях, бихме могли да проследим чрез жизнената история на Димитър Деренджи. «Случаят» на дядо Димитър е ценен най-вече с това, че той живее в бившето немско село – Казба (дн. Лужанка, Тарутински район, Украйна). При това самият е от съседното село Купаран, разположено само на шест километра от тук. В Казба нашият респондент идва да живее през 50-те години на ХХ в., но е посещавал немското село и преди, когато неговите жители все още не са напуснали Бесарабия. Има свои впечатления от тях, макар че, както и при повечето информатори, те са детски и в някои моменти не са достатъчно ясни и сигурни.

От разказа на Д. Деренджи обаче могат да се изведат доста изводи, а някои от тях той формулира и сам. Така например, в разговора

респондентът обобщава, че *«немецу любви чесну, дъ рабутиши, дъ ни съ нъпивъши. Нашиу българин къту пие идин стакан, два, казвъ, нескъ нямъ дъ идъ у калхозу дъ рабутя, шъ пучивъм. Немецъ нямъ, той нямъ дъ гу видиши пиян ни зъ што»*. От вниманието на нашия информатор не е убягнал и фактът, че немците са правили кладенец във всеки двор, а понякога и два. Има кладенци и на улицата. По всичко личи, че те са правени след щателно предварително проучване, каквото може би в българските селища не е имало или въобще не е било възможно. По думите на Д. Деренджи немските кладенци в селото са на една линия: *«Да, нъ идин уровен. Сичас у мени тузе кладиниц и утзад мою кумишиъ нъ тъкузе уровня тожи клаиниц имъ. Следуюшчи тожи...И нъ пътю праеа кладиниц»*.

Друг факт, който е направил впечатление на нашия събеседник е, че въпреки различния манталитет, «нашите» хора все пак се учили и възприемали някои навици от немците: *«Ми ко съ учеа,... те дома ни праеа... немецъ, гату съ нъсилавъ, най-нъпред праи клаиниц, туалет и тугас нъчевъ къшитъ дъ строй»*. Като съществена разлика между българи и немци, подобно на повечето ни информатори, и той изтъква това, че *«немцити бяа очень грамотни хоръ, наваротливи, той немецу, дету гу напраи, българину трудну шъ гу напраи.»*

Особено важно е изказването на Д. Деренджи, че *«сетне, къту видяа немцити кък праят и те съ зеъ более культурну дъ жувейът.»* Тази тенденция, с различни конкретни примери, се потвърждава и от много други наши информатори. В същото време обаче не са изключение твърденията, които често завършват с рефрена, че *«за да живееш по немски, навярно трябва да се родиш немец»*.

Подобни изказвания ни отвеждат пряко към формулираното от Улф Ханерц становище за границата в антроположки, етнографски смисъл, според което тя *«трябва да се разбира не като гранична линия, а като зона, където едно нещо се превръща в друго, където има размиране на контурите, неопределеност, променливост»* (Лулева 2006: 46). В това пространство на контакти и взаимодействия, разбира се, могат да се включват всички социални дейности и целият културно-исторически опит. Трябва да се има предвид обаче, че те протичат в различна степен и съотношение както за отделните съставляващи ги части, така и за различните периоди и ситуации на граничност.

**“Ами вас га местат, кой шь гу купува...
Нямъ да има кой да гу купува». Какво остава след немците?**

Може би тук е мястото да обърнем внимание и на следната информация. Когато немците се изнасят към Германия през 1940 г., моментът бил много удобен за хората от съседните селища да се снабдят с каквото им е нужно на по-изгодни цени...”*И гату съ дигаха сороковаятъ гудина, немците, гату си утивъхъ у Германията, тугава нашите хора многу, многу хозяйству купувахъ ут тях*». Често могат да се чуят разкази, че не само българи, но и други хора от съседни села грабели оставените от немците мебели, животни и пр. Изглежда, че това не са твърдения на преки свидетели и при това не става дума за масови случаи. Възможно е да е имало подобни действия. Вероятно това се е случвало след като немците вече са напуснали селищата си и то с избягали птици, други дребни животни или изоставено имущество, за което те не са намерили купувачи. Че много неща са останали след заминаването, е сигурно, затова информаторите ни често повтарят – какво ще вземеш с една каруца. Баба Марийка Шишкова например не спомена нито един такъв случай: *«На нас прудаваа, гардиробити там, разни, потом инвентар..., ну прес за грозди. Нашия свежър значит зел прес, на два тона грозди сбира, такъва прес гулям, и той ни съ мести никъди. Друбилка, дету примила груздиту, тожи ут немцити зету»*. Нашите купували: *«Пък те знаши кво казваа. Ами вас га местат, кой шь гу купува... нямъ да има кой да гу купува»*.

Освен икономическият «ефект» от съдбата на преселника, в тези изказвания прозира и философията на неговия цялостен живот. Те ясно разкриват представата, съзнанието за временното пребиваване (подобно на самите немци) и на българите по тези земи, и за това, че след неговия край, който все някога ще настъпи, събраното и запазеното с труда на толкова поколения може и да пропадне.

Тук отново ще се спрем на случая с дядо Димитър Деренджи, който идва за първи път да работи в Казба от Копаран през 1940 г., когато е бил съвсем млад. През 1957 г. той се жени и оттогава остава с жена си окончателно в селото. Работел в МТС. Спомените му от 1940 г. са, че хората от съседните села идвали и си взимали *«камъни, полуви, тавани, джамуви там, тъкос правеа, имъши плотники»*. *«Машины нямаа немцити. Каруци, крави имаа. Гату немцити съ дигаа, ас помня, мою бъшита, покойник, додаами тукъ. Тукъ ривът крави, кони. Те упрегнъа най-убъвити кони у къруцътъ. Ну нъ каруцъ-*

тъ ко мои дъ земиш». Макар и той да разказва, че след като немците си заминали, в домовете им останали много неща – покъщнина, птици и други, все пак става ясно, че безразборно грабене не е имало: «Вину у падвалти, бъчви пу два бъчви, пу три. Другу ко повньъ. Зеа тукъ... Чумльекю, Купаранъ ут тукъ..., тукъ району дади тъквас камандъ, дубитъку дъ гу здъдът и гу зеа. Накъдя гу зъкараа, нукуй ни знай... Убраа, тук зеа зръну нъ тъванити, ф хамбарити, зимат.» (Как, кой колкото може, никой ли не пазеше тука? Всеки може да си вземе каквото иска?) «Ее, мой дъ земи и... У Купаран имъши придсидатель сельсъвета, те тугас нъ скорости и май ни му и придирваа (А някои хора от Купаран, от други села, взеха ли си животни?) «Нъее, те купаранити сякуй имъ пу два коня – три коня... Те или знайът, дъ кажим придсидатил имъ. Замиститель, бухгалтер, знай кой... ут де ги зе... (А мебели. Какво беше по къщите?) «Ну гардероб, имъ там, дивани нямъши. Тизе кровати жилезни, ми кой ж гу земи. Сякуй имъ дрей, ми гледъ, куй по-хубъвъ дрея, гъ земи».

През 1957 г., когато се преселил да живее в Казба, дядо Димитър си купува двора и къщата, в която живее днес: «Ас платих тъйсячу (1000) рублей, нъ унес рубли, те бяаа скъпи». Стопанството в ония години се организира от хора от различни националности, прииждащи от близки и далечни места, но най-много били българите от околните села: «Имъши и руски..., балиинство българи се..., имъши и мулдувани». На новодошлите предлагали да си купят къщи и да останат, но мнозина не пожелали: «Казвъ, ас нурабутия гудини – два, нямъ дъ ми аресъ сетни ко, шъ гу прудавамъ.» Затова на такива хора предлагали: «Ну хайди, живеи нъ кварталъ и всьо».

Образът на съседите: реалните и въобразени граници. Вместо заключение.

От приведените дотук сведения става ясно, че като цяло българите в Бесарабия пазят особено добри спомени за своите съседи от миналото – немците с техните богати и подредени селища. Ясно се очертава образът на честните, трудолюбиви, коректни, горди и дисциплинирани стопани, притежатели на много и хубава земя, пасища, вода и кладенци, на едри и охранени коне, а също на овце, прасета, патки и пр. – отлични земеделци и животновъди. Немците се сочат като ненадминати производители на колбаси, чиито пиетет към качествените храни и доброто хранене е бил прословут. И досе-

га синоним за добре свършена работа и добросъвестност е изразът «немска работа». Много често българите изтъкват изключителната предприемчивост, уменията и майсторството на немците в различни направления. Те се помнят като много добри занаятчии, от които хората от околните селища са се учили на строителство, дърводелство, бъчварство, обушарство, кожухарство, ковачество, коларство и пр.

Немците, според оценките на българите, не толерирали пиенето, лъжата, кражбата и наказвали тези пороци строго.

Въпреки непрекъснатото повтаряне на информацията, че немците имат по-хубава земя, че са по-богати, предприемчиви и умни, никъде в разказите на събеседниците ни не се долавя завист или омраза по отношение на бившите им съседи. По-скоро проличава уважение, граничещо с преклонение пред хора, с които те не могат да се сравняват – *”те живеет бугату”*, но почти винаги следва допълнението, че са «хубави хора». Наред с моралните оценки, в тези определения се отразяват дори и представи за чисто физически качества, облекло, външен вид и пр., които също често се осмислят като «превъзхождащи» тези у българите: *«то тугаанкъ нямъши такива красиви хоръ, ну – немци – панятну ...»*.

За формирането на подобни представи, звучащи понякога твърде идилично, вероятно значение има, както вече отбелязахме, ранната детска или младежка възраст, в която нашите информатори са натрупали своите впечатления, както и фактът, че след масовото преместване на немците от Бесарабия през 1940 г. възможността за по-продължителни и така да се каже – по-нюансирани наблюдения върху техния живот и характер вече отпада. Остават преживяванията от детството и предаденото от предишните поколения. Особената ценност на тази памет обаче е в това, че тя се формира, отразява и в известен смисъл е релевантна само за точно определен исторически момент – годините преди самото репатриране.

Трябва да се отбележи, че част от оценките и мнението, които имат за немците сънародниците ни в Бесарабия те придобиват и в наши дни, при посещенията на потомци на колонистите в родните им селища в днешните Украйна и Молдова. Безспорно, подобни контакти стават база за прехвърляне на някои по-общии възгледи и утвърдени образи на просперитета и благополучието на съвременната западна цивилизация, за «другата» Европа, към миналото.

Не на последно място трябва да се има предвид, че времената на неимоверна дестабилизация и социално-икономическа криза в обществата от източния блок след разпадането на СССР също се

оказват фактор при формирането и представянето на спомена за богатите и проспериращи съседи на българите. На този фон стопанските и всякакви други постижения на немските колонисти от миналото са в пълен противовес с развалените колхози, безработицата и жизнената безпътница в постсоциалистическите Украйна и Молдова (напр. Янчева 2013). В известен смисъл това наслагва още оценъчни краски и сякаш служи за прехвърляне и търсене на своеобразен идеал, модел на просперитет от миналото в наши дни.

Въпреки процесите на въобразяване и форматиране на спомените под влияние на различни фактори, тук трябва да изтъкнем и следните техни особености. Записаните на терен спомени на голяма част от информаторите са детски, но в повечето случаи те са точни, понякога учудващо наситени, придружени с оценки и квалификации, сравнения, с посочването на границите, т.е. на степента и характерът на взаимните контакти между немци и българи. Мъжете най-вече познават техните нрави и селищата им, стопанската им дейност, докато жените по-рядко са посещавали техните села, не са се наемали често на работа при тях, по-малко са се интересували, а и хората през изследвания период не са били толкова мобилни.

Обособяват се ясно, а понякога строго диференцирано, сферите, в които представителите на двете групи са общували по-интензивно – земеделие и животновъдство, занаяти, наеман труд, превоз, търговия и пазари. Това са своеобразни контактни зони между различните групи в Бесарабия, в сферата на които тяхната култура до голяма степен се уеднаквява, придобива множество общи черти, може да се каже, че става, формира се като *бесарабска*. Извън тези дейности се очертава кръг от «вътрешни» сфери, които в по-голяма степен се запазват и се възпроизвеждат задълго във вида, в който са «занесени» в Бесарабия: семейна и календарна обредност, песни и фолклор, мироглед, вярвания и представи, магически и лечителски практики и пр.

Почти нямаме информация за осъществяването на някакъв тип контакти извън работните и търговските срещи или просто за дружески посещения между българи и немци. Може да се предполага, че това е ставало по събори и панаири, но и тук информацията за селата е оскъдна. Само информатори от селата Копаран и Казба на няколко пъти споменават, че немци идвали в селото и се срещали *”със стариките”*. От техните думи не става ясно дали това е било с цел да се договорят за работа или за нещо друго. Не знаем дали понякога тези срещи са имали и неформален характер или дали е имало случаи немци да присъстват на някакъв празник или по друг важен повод в

българските села и обратно. Ясно е, че такава информация е трудно да се търси на терен, защото по това време нашите информатори са били деца или съвсем млади хора. Може да се допусне обаче, че дори да е имало подобен тип контакти, те са били рядкост и не са определяли характера на отношенията между двете групи население. Особено характерно за техните взаимоотношения остава това, че се ограничават в сферата на материалните и технологични знания, умения и постижения.

Много по-добре облечени и задоволени, по-напредничави и образовани, немците са били своеобразен образец за подражание, особено с оглед на стопанските навици и материални придобивки. Опити за привнасянето на техния модел в българските селища, макар и не преки и целенасочени, е имало през целия изследван период. В повечето случаи те са били резултат на частна инициатива, по-скоро откъслечни и несистемни. Процеси на взаимоотношения и влияния обаче са налице и техните резултати са видими и днес в културата на българите от Бесарабия.

От друга страна, социално-икономическата дистанция, различната религиозна принадлежност и език, консервативните семейни традиции и редица други културни специфики са факторите за поддържане на трудно преодолими и в някои случаи непроницаеми зони в процеса на това взаимодействие. Както правилно забелязва Е. Лях, по-доброто разбиране на подобен вид общуване, на въпроса за «изолираността на немскоезичните колонисти не е невъзможно без отчитането на факта, «че за XIX в. (а в настоящия случай и до средата на XX в. – б.а.) етническата отчужденост е норма както за немските, така и за останалите селски общества в Украйна, доколкото контрагенти на колонистите (като селски жители) в техните социални дейности са преимуществено украински, руски, български и др. селяни». «Изолираността на немскоезичните колонисти, пише авторката, има не толкова етническа, колкото социална природа и в този план немският селянин по своите социокултурни характеристики е значително по-близо до украинския, отколкото до немец-предприемач или обществен деятел, а жизнените практики на украинските селяни и немскоезичните колонисти проявяват много повече общи, отколкото отличителни черти, като: традиционализъм, консерватизъм и относителна затвореност на общността живот, голяма роля на етническата и религиозната отчужденост и пр.» (Лях 2005).

И все пак за по-нататъшно разискване остава въпросът как социално-икономическите и материално-битови граници между

българи и немци, представяни едва ли не като пълни антиподи в това отношение, всъщност са своеобразни зони на контакт (и то в най-голяма степен, отколкото всякакъв вид други преплитания) между двете групи. Въпреки различията, именно в тези сфери българите изпитват най-много влияния от немците, което води и до известно смесване на културите им. Това ясно показва същността на самата граница като поле за взаимодействие и промени. В същото време посочените връзки и взаимодействия не снижават, а поддържат етнокултурното недоверие, основано на различните вяра, език и семейно-родови традиции, не стимулират смесените бракове и не способстват други подобни преки или толкова чести контакти и пр. Следователно полето на взаимоотношения съдържа различни нива и степени на преплитане (срв. Лулева 2006: 52). Т.е., в никакъв случай то не бива да се възприема като равномерна и кохерентна вълна, като равен по интензитет и начин на протичане, но с противоположен вектор – напълно обратен, огледан процес на моделите на констелация и субстанциализация на етническото. Напротив, проблемът за етническите граници трябва да включва изясняването на въпроса за различните форми, равнища и начините, по които се прокарват те, всъщност за тяхната обусловеност от времевите периоди, средата, условията и пр., в които става това.

ИЗВОРИ

АИЕФЕМ (Архив на Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН), № 671– III: «Теренни материали на тема: «Обичаи и обреди от жизнения и календарния цикъл. Житейски истории от с. Нова Ивановка, Арцизки район, Одеска област, Украйна, събрани през м. септември 2006 година от Галин Георгиев», 34 стр.

АИЕФЕМ, № 783-III: – «Теренни материали на тема: «Традиционно земеделие и животновъдство. Тарутински район, Одеска област, Украйна. Села: Чумлекьой, Купаран, Казба, Исирлии. Събрани и обработени от Валентин В. Лазаров. София, 2009». Папка 1 и 2, общо 267 стр.

АИЕФЕМ, № 779-III: «Теренни материали на тема: «Традиционно земеделие и животновъдство. Тарутински, Арцизки и Измаилски район, Одеска област, Украйна. Села: Нова Ивановка, Задунаевка, Дивитлии, Надеждовка, Каменка и др. Събрани и обработени от Валентин В. Лазаров. София, 2009». Общо 179 стр.

ЛИТЕРАТУРА

Барт, Фр. 2006. Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий. Сборник статей (Под ред. Ф. Барта; пер. с англ. И. Пильщикова). Москва.

Беновска-Събкова, М. 2011: Разширяване на хоризонтите, оспорване на границите: Българската етнология през периода 1989-2010. – Българска етнология, № 2-3, 5-31.

Берг, Л. С. 1993: Бессарабия. Страна, люди, хозяйство. Петроград: Огни, 1918.

Беликова, М. 2011: Место меннонитской этноконфессиональной общности в развитии Южной Украины. // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Вип. 3.30: Историчні науки. – Миколаїв: Видавництво МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 44-54.

Бобылева, С. И., Бочарова, Н. В. и др. 1999: Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX века). Днепропетровск.

Бобылева, С. И., Толстых, И. В. 2010: Немецкие поселенцы: колонисты или колонизаторы. – В: Вопросы германской истории, 9-19.

Бонева, Т. 2009: Българите в Бесарабия: власт и идентичност (историко-етнографско проучване). – Българска етнология, № 1-2, 18-35.

Велицын, А. А. 1893: Немцы въ Россіи. Очерки историческаго развитія и настоящаго положенія немецкихъ колоній на юге и востоке Россіи. С.-Петербургъ.

Водинчар, Е., Георгиев, Г., Лазаров, В. 2009: Поредно посещение на екип изследователи от Етнографския институт с музей-БАН при българите в Украйна – наблюдения и резултати. – В: Българска Бесарабия / Одес. обл. центр болгар. култури в г. Болграде; Сост. Игорь М. Пушкив. Колесник, 102-112.

Георгиев, Г. 2013: Традицията през погледа на етнолога днес в контекста на връзката диаспора – метрополия (по материали от българската общност в Бесарабия). – Българска етнология, № 1, 68-84.

Грек, И., Червенков, Н. 1993: Българите от Украйна и Молдова. София.

Державин, Н. 1914: Болгарские колонии в России. // СБНУ (София), 1914, кн. 29.

Дойнов, Ст. 2005: Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751-1878). София: Академично издателство «Марин Дринов“.

Дякович, Вл. 1918: Българска Бесарабия. Историко-етнографски очеркъ. София.

Каненбег-Сандул, О. 2014: Историография исследований о правовом положении немецких колонистов на Юге Украины. – Митна справа, № 5 (95), частина 2, книга 1, 82-89.

Каненбег-Сандул, О. 2015: Меннонитская колонизация Юга Украины: историко-правовой анализ. LEGEA ŞI VIAŢA

Козак, Ю., Матвеев, С. НЕМЦЫ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ: прошлое и настоящее.

Клаус, А. 1869: Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / Александр Августович Клаус. – СПб.: Тип. В.В. Нусвальта,. – Вып. 1.

Кретинин, С. В. 2010: Schmidt U. Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa, 2008. 420 s. ISBN13:9783936168204, ISBN 10: 3936168202. – В: Петербургские славянские и балканские исследования, No 1 (7). Январь – Июнь.

Лулева, А. 2006: Общности и границы по южното българско черноморие. – В: Българска етнология, № 2, 45-53.

Лулева, А. 2012: Етнография/етнология на съвременността – четиридесет години по-късно. – В: Етнологията в България – история, методи, проблеми. Съст. А. Лулева, В. Васева, И. Петрова, П. Христов. София, 18-29.

Лях, Е. 2005: Немецкоязычные колонисты Юга Украины в мультинациональном окружении: проблема взаимодействия культур (XIX-начало XX вв.). Донецк. Автореф. дис... канд. ист. наук.

Матанова, Т. 2012: Опит за преглед на изследвания върху българска проблематика и българо-украински паралели в областта на етнологията, етнографията и фолклористиката, проведени в Украйна и България от началото на XXI век. – Българска украинистика, 2, 98-117.

Мещерюк, И. 1965: Переселение болгар в южную Бессарабию. 1828-1834 гг. (Из истории развития русско-болгарских дружеских связей). Кишинев: Картя Молдовеняскэ.

Мещерюк, И. 1971: Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856). – Кишинев.

Михов, Т., Георгиев, Г. 2011: Делжилери. Потомците разказват. Пловдив.

Немцы России... 2001: Социально-экономическое и духовное развитие. 1871-1941 гг. Материалы 8-й международной научной конференции. Москва.

Остроух, И. Г., Шервуд, Е. А. Немцы в России (Исторический очерк). – В: Этнографическое обозрение, 1993, № 3, 40-52.

Петров, П. 2000: Дисертационен труд върху проблема «гагаузи». – Български фолклор, № 3, 98-100.

Пимпирева, Ж. 2010: Интеркултурните взаимоотношения в жизнени истории на българите от Бесарабия. – В: Материали XI Міжнародної наукової

конференції «Българи Північного Причорномор'я». 15-16 жовтня 2010 р., м. Мелітополь-Велико-Тирново, 148-158.

Пимпирева, Ж. и др. 2012: Бесарабските българи в постсъветското пространство – култура, политика, идентичност. София. ИК Логос.

Радова (Каранастас) О., Капустин, С. 2006: К вопросу о заселении Южной Бессарабии немецкими колонистами и их демографическом развитии в XIX-XX вв. – В: Этнографические исследования в Республике Молдова (история и современность) / Акад. Наук Респ. Молдова. Ин-т Археологии и Этнографии. – Ch. Business-Elita, Кишинев, 289-315.

Ракшиева, Св. 2008: Какво ни предлага теренът днес и как да оптимизираме изследването на «народната» култура? – В: XII конференция на българските етнографи. Враца, 5-6 октомври 2007 г. Стажери на народната традиция. Съст. Р. Попов, Й. Манкова. Враца, 22-34.

Скальковский, А. А. 1848: Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийской крае: статистический очерк. – Одесса.

Титоров, Й. 1903: Българите в Бесарабия. София.

Ульянова Г. Н. 2010: Российские немцы: историческая память как зеркало этнического идентитета // Россия и Германия в XX веке. Т. 3. Оттепель, похолодание и управляемый диалог. Русские и немцы после 1945 года. М., 954-973.

Халбваск, 1996: Колективната памет. София.

Шевчук, Н. А. 2008: Проблемы развития по историографии и библиографии по истории Причерноморских немцев Юга Украины: современное состояние. – В: Библиотекознание, библиографознание, книгознание. Том. 13, Выпуск 8.

Шорников, П. М. 2011: Бесарабские немцы под властью Румынии: государство в государстве? – В: Проблемы национальной стратегии, № 3 (8), 151-158.

Шорников, П. М. 2012: Массовые перемещения населения Бессарабии в начале Второй мировой войны. – В: Проблемы национальной стратегии, № 1 (10), 159-171.

Щербакова, Т. Страницы немецкой истории в Бессарабии. – В: PAGINI DE ISTORIE, 98-110. http://press.try.md/mobile_item.php?id=137901

Янчева, Я. 2013: Деколективизация в Украина и Молдова – икономически и социални посредства върху живота на българското население. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том. XII, Одесса – Велико-Търново, 175-196.

Brandes, D. 1993: Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751-1914. München.

Schmidt, U. 2008: Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹За дискусиата около въпроса за същността на отношението между «култура», «традиция» и «идентичност» срв. напр. публикациите в бр. 3 на сп. «Българска етнология» от 2013 г. и цитираната там литература.

²Резултатите от досегашните научни дирения бяха обобщени и представени на фотоизложба („Теренни дневници от Бесарабия“) и конференция през месец юни 2008 г. и през месец май 2012 г., а голяма част от материалите вече са отпечатани на страниците на сп. «Българска етнология» (2009 г., № 1-2) и в сборника «Бесарабските българи в постсъветското пространство – култура, политика, идентичност», С., 2012 г., съст. Ж. Пимпирева и в редица други издания.

³Научният екип към ИЕФЕМ-БАН включваше етнологите: Ж. Пимпирева – ръководител, Св. Ракшиева (в периода 2005-2007 г.), А. Лулева, С. Средкова, В. Лазаров, Е. Минчева, Е. Водинчар, Г. Манолова (в периода 2005-2007 г.) и Г. Георгиев и историците: Н. Червенков, Бл. Нягулов, М. Забунова-Билга.

⁴Учени-фолклористи от ИЕФЕМ-БАН също разработиха проект на тема: «Фолклорно наследство и идентичност в контекста на съвременните социокултурни процеси в България и Украйна (2008-2010)» с участници от българска страна: Св. Петкова – ръководител, Р. Братанова, М. Иванова и К. Панайотов. През периода 2000-2005 г. бяха защитени и две докторски дисертации по темите за семейството и календарната обредност на бесарабските българи от Е. Водинчар и Г. Манолова.

⁵За изследванията на български учени и разработваните преди това проекти, вж. напр. Петров 2000; Матанова 2013.

⁶Тук е мястото съвсем накратко да отбележим, че групите население, които масово се преселват в Руската империя и по-специално в Бесарабия в началото на XIX в. идват от различни области на Германия и Полша и използват различни диалекти най-вече на немския език, но и на някои славянски езици, например кашубите.

⁷През последните десетилетия вече има натрупан огромен обем от литература за историята, културното развитие, поминъка и традициите на немците в Руската империя и специално в Бесарабия, срв. напр. Остроух, Шервуд 1993; Brandes 1993; Радова, Капустин 2006; Козак, Матвеев; Бобылева, Бочарова 1999; Лях 2005; Schmidt 2008; Шевчук 2008; **Ульянова 2010**; Беликова 2011 и цитираната там литература. От една страна, това е част от процесите на демократизация в постсъветските общества и в науката в частност, отварянето ѝ за различни теми и проблеми, а от друга – естествен резултат от процесите на възраждане и стимулиране на етническата идентичност в съвременните Украйна, Молдова и Русия.

⁸Като поразителен може да се определи например случая с Куцарева Дора Генрихова от с. Нова Ивановка, Арцизки район, интервюирана от Г. Георгиев заедно с група жени от селото през 2008 г. Освен записаните в началото най-общии данни за имената, възрастта и произхода на тази респондентка от казахстанските немци, в самото интервю обаче нито веднъж не е докоснат проблемът за немското присъствие в Бесарабия и това на немците, които по-късно идват тук от други територии на СССР. Причините за тогавашния пропуск трябва да се търсят най-вече в липсата на интерес, своевременен професионален усет и опит за преценка на ценната биография на информаторката, както и в конкретната ситуация на този групов запис. В никакъв случай те не изключват и факта, че така желаната от сегашна гледна точка информация за немците просто не е и «излизала» от терена, от разговорите за обичаите и обредите, за песните и празниците в селото (АИЕФЕМ, № 671– III: 8 и сл.)

⁹Като цяло, както пише М. Беликова, в историографията господства концепцията за немците и менонитите в Южна Украйна като културтрегери (Беликова 2011). Тук, както правдиво отбелязва В. Кретинин, трябва да се има предвид становището и на немската изследователка с бесарабски корени Уте Шмидт. Според нея немските колонии са «представлявали особен опитен модел, примерът на който е трябвало да покаже възможностите на местното селско стопанство, ръстът в благосъстоянието на селяните в случаите, когато те са лично свободни, разполагат със самоуправление и ползват поддръжка...» «Тя смята, че бесарабските немци се оказват в ролята на пионери, внедрявайки рационално използване на природните ресурси и иновационни методики за развитието и подобряването на селско-стопанското производство при държавна поддръжка. Авторката е на мнение, че опитът на чуждестранните колонисти трябва да послужи за пример на местното население, което разчитало да получи от руската аристокрация и помещиците аналогични на немските права» (Кретинин 2010). За ролята на менонитите в стопанското развитие на тогавашните новоросийски територии и за подбора на тези преселници в професионален и социален план, срв. Каненберг-Сандул 2015.

¹⁰Трайник (от рус. – тройник) – плуг с три лемежа.

¹¹На пар – на угар.

¹²Талока (от рус. ез.) – пасище.

¹³От рус. макуха – кюспе от слънчоглед.

¹⁴От рус. бурак – червено цвекло.

¹⁵Оприш – (от рус. упряж или упряжка) – сбруя, амуниция, такъм или впряг.

¹⁶Маскъ – мазано, измазано.

¹⁷Бурдей – мазе, изба.

¹⁸Паци (от укр. лампача) – кирпич.

¹⁹Чирипица (от рус. черепица) – керемида.

²⁰Ирундук, буюндрук – част от каруцата.

²¹Аръш – теглич на каруца.

²²Дингили (ед.ч. – дингил) – оста, която съединява колелетата на каруцата.

²³Чикич – ковашко-железарска принадлежност.

²⁴Нуждак – ковашко-железарска принадлежност.

²⁵Напилник (от рус. ез.) – пила.

²⁶Пашой, папашой – царевица.

²⁷Дам – помещение за отглеждане едър добитък.

²⁸Искалеми – от калем (тур.) (напр. удрям, тегля калема) – в смисъл на пресмятам, печеля.

²⁹Буга – бик.

³⁰Распашка – (от рус. ез.) оран, в случая в смисъл на «държи браздата».

³¹Скирдуювам, от скърта (рус. – скирд, укр. – скирт) – купа сено или слама.

³²Пуд – руска мярка за тегло, равна на 16. 3 кг.

³³Кирия – превоз на чужди стоки.

³⁴Тук бихме прибавили бележката на Й. Титоров за владенето на руски език от немците преди периода на румънското управление (1918-1944 г.) в Бесарабия: «Немецът е фанатик, говори само езика си и мъчно научава друг език. Принуден е да научи официалния, руския език, но го говори толкова зле, щото е почти смешен, когато се обяснява на него. Но за туй пък немецът е практичен: един от селото, когато е още дете се дава на руско училище, учи руския език и се готви за писар на общината; тая длъжност е кариерата на тоя немец през живота му. Макар и да се намира в секидневни сношения с българи, молдовани, руси и други народности, немецът не научава друг език и говори само немски или, както споменахме, и развалено руски» (Титоров 1903: 51).

³⁵Дайма (тур.) – стаичка, склад.

³⁶Фандък – люта чушка.

³⁷Румънски леи.

³⁸Вергия – (истор. тур.) – данък, налог за сгради в Османската империя.